

MONUMENTEN & LANDSCHAPPEN 20/5

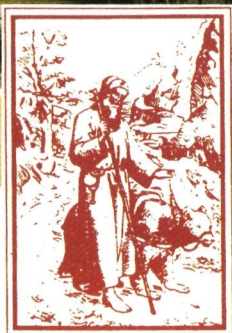
SEPTEMBER-OKTOBER 2001

TWEEMAANDELIJKS

M&L




Kalk voor renovatie, restauratie en decoratie van ons patrimonium !



*Miniere di San
Romedio*

CORIDECOR

kalkverven
binnen- en buitendecoratie

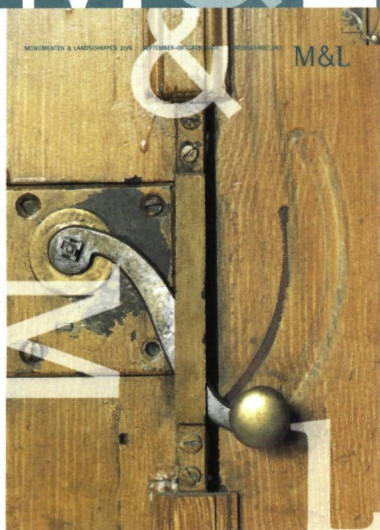
HD SYSTEM GRUPPO  TASSULLO s.p.a.

Unilit

natuurlijke hydraulische kalk
mortels voor binnen en buiten

Arte
Constructo

Arte Constructo bvba
Molenberglei 18
B- 2627 Schelle (België)
Tel.: 00.32.3/880.73.73
Fax: 00.32.3/880.73.70



Cover: Gent - Hotel d'Hane-Steenhuize: slotje op de binnendeur van de meidenkamer naar de vertrekken van de gravin

Abonnements-voorwaarden 2001

België: 32 € (ook losse nummers verkrijgbaar voor 6 €).
CJP'ers betalen: 27 €
Buitenland: 49,50 €

Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr.091-2206040-95 van Monumenten Et Landschappen, Graaf de Ferraris-gebouw, Albert II-laan 20 - Bus 7, 1000 Brussel met vermelding "M&L-jaar-abonnement 2001". U ontvangt dan alle nummers van het lopende jaar.
E-mail: DianeP.torbeyns@lin.vlaanderen.be

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Redactie

Monumenten en Landschappen,
Graaf de Ferraris-gebouw
Albert II-laan 20 - bus 7
1000 BRUSSEL
Tel. (02)553 82 34 - Fax (02)553 80 95
E-mail: Luc.Tack@lin.vlaanderen.be
Coördinatie: Luc Tack
Fotografie: Oswald Pauwels
Vormgeving en productie: Luc Tack
Zetwerk en secretariaat: Diane Torbeyns

Internet

Website Monumenten en Landschappen:
www.monument.vlaanderen.be

Redactiecomité

Voorzitter: E. Goedleven.
Leden: A. Bergmans, J. Braeken, M. Buyle, M. Celis, M. De Borgher, J. De Schepper, M. Fierlafijn, J. Gyselinck, A. Malliet, V. Meul, G. Plomteux, L. Tack, S. Van Aerschot, Hedwig Van den Bossche, Herman Van den Bossche, P. Van den Bremt, Ch. Vanthillo, L. Wylleman.

Advertentiewerving

De Ganzerik, J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: (050)36 25 89 - Fax: (050)37 33 64

Druk

Die Keure
Oude Gentweg 108, 8000 Brugge
Tel.: (050)47 12 72 - Fax: (050)34 37 68

Verantwoordelijke uitgever

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting en Monumenten en Landschappen
Luc Tack
Afdeling Monumenten en Landschappen,
Graaf de Ferraris-gebouw
Albert II-laan 20 - bus 7
1000 BRUSSEL
Tel.: (02)553 82 36 - Fax: (02)553 80 95
E-mail: Luc.Tack@lin.vlaanderen.be

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

Inhoud

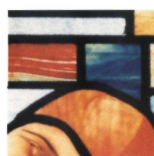
6 Meesterlijke sloten à l'Englesse van het Hotel d'Hane Steenhuize in Gent

Guido Everaert



19 De Netevallei te Balen

Ludo Meesters



37 Erfgoedzorg en wijkontwikkeling in de Antwerpse wijk Stuivenberg - Publieke gebouwen als thema

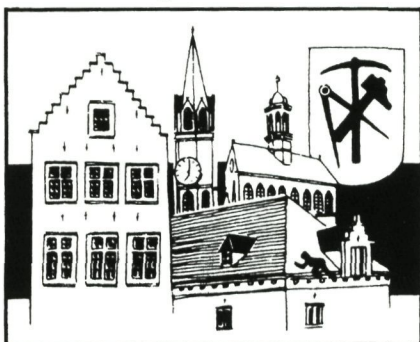
Katherine Ennekens



64 Summary

MOREELS

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken



Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

Eigen ontwerpen

43 Jerusalemstraat
9420 ERPE-MERE

Uw patrimonium...

...onze zorg

**Reeds meer dan 20 jaar restaureren, renoveren en
beschermen wij gebouwen en waardevolle monumenten.**

Reiniging, restauratie en renovatie van gevels
Restauratie en conservatie van steen
Traditionele zuivere kalkpleisters en kaleilagen
Mineraalverven en silicaatpleisters
Cement- en kunststofgebonden gevelpleisters
Warmte-isolerende pleistersystemen
Betonherstelling en -bescherming
Duivenwering
Houtworm- en zwambestrijding
Polymeerchemische houtrestauratie en -versteviging
Brandremming op hout, beton en metaal
Injectiewerken
Vochtwerking en waterdichting
Renovatie- en verbouwingswerken

Referenties op aanvraag

**Onze vaklui worden begeleid door
gespecialiseerde ingenieurs en kunsthistorici**

Solar nv

Tel.: 03-766.11.66 - Fax: 03-777.35.09

Kleine Breedstraat 33 - B-9100 SINT NIKLAAS
Erkend aannemer cat. D kl.1, o.cat. D1 kl.3, D21 kl.3, D24 kl.4.

Evenwicht tussen wetenschap en vakmanschap

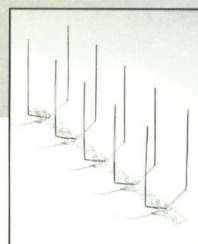
Wij hebben allemaal bescherming nodig, maar niet allemaal dezelfde!



Duivenmest is door zijn
agressieve chemische
bestanddelen één van de
belangrijkste oorzaken van
onomeerbare be-
schadigingen aan gebouwen
en monumenten.

Maar er is meer!

De duif, maar vooral
de duivenmest, brengt naast
het cultuurpatrimonium
ook onze gezondheid in
gevaar door overbren-
ging van ziekten zoals
ornithose, salmonella,
psittacosis, e.a.,...



Nu is er echter BIRDEX (een gamma diervriendelijke
afschrikingsmiddelen dat de duiven voorgoed weg
houdt van monumenten en gebouwen. Wilt u er meer
over weten, neem dan vrijblijvend contact met ons op.

P.E.C. International n.v.

Verbindingsstraat 2, B-9100 St.-Niklaas

Tel.: (03)776 84 39 - Fax: (03)777 35 09

BIRDEX®

Birdex® is a registered trademark of P.E.C. International



PROFIEL
RESTAURATIE & MONUMENTENZORG

Oostveldkouter 26 • 9920 Lovendegem

Meubilair (wel en niet gepolychromeerd)
Sculptuur (steen en hout) • Leder
Bodemvondsten (hout en leder)
Schilderijen (paneel en doek)

ONDERZOEK & BEHANDELING

Lauwers M.	09/372 63 03
Van Der Biest L.	03/771 44 66
Vandenborre H.	09/372 63 03
FAX	09/372 63 03

De Britse historica Ruth Eaton heeft in het afgelopen decennium verschillende belangrijke architectuurtentoonstellingen georganiseerd. Zij werkte recent mee aan de tentoonstelling *Utopia* die plaats vond in de Bibliothèque nationale de France te Parijs, en in the New York Public Library.

NÚ VERKRIJGBAAR

RUTH EATON

DE IDEALE STAD

Utopia en de (niet) gebouwde omgeving

De ideale stad beschrijft de brede waaier van inspanningen die in het westen zijn geleverd om de perfecte stad – het fundament van de ideale maatschappij – uit te vinden. In deze publicatie komen niet alleen architectuur en stadsplanning aan bod, maar ook kunst, literatuur, filosofie en politiek.

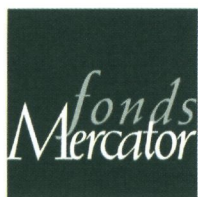
De ideale stad voert ons door de imaginaire leefwereld van tal van boeiende en vaak controversiële figuren als Plato, Leonardo da Vinci, Thomas More, Thomas Jefferson, William Morris, Bruno Taut, Le Corbusier, Frank Lloyd Wright, en vele anderen.

Deze rijk geïllustreerde studie belicht het vermogen van de ideale stad om tot nadenken aan te zetten en veranderingen in de échte wereld teweeg te brengen.

256 bladzijden - 28 x 23 cm
300 illustraties waarvan 250 in kleur
Linnen band met goudstempeling
Geplastificeerde stofomslag
Voedraal
74,90 € BTW inbegrepen
Nederlands (ISBN 90 6153 473 9)
Frans (ISBN 90 6153 474 7)
Engels (ISBN 90 6153 475 5)

Mis deze uitgave niet !

Eveneens beschikbaar in de betere boekhandel



Mercatorfonds n.v.
Meir 85 - B-2000 Antwerpen
Tel. (00.32)03/202.72.60
Fax (00.32)03/231.13.19
E-mail: kunstboeken@mercatorfonds.be
Website: www.fondsmmercator.be



BESTELBON

Terug te sturen per post naar het Mercatorfonds, Meir 85,
2000 Antwerpen of per fax naar het nummer 00 32 (0)3 231 13 19.

☒ **Ja, ik bestel** *De ideale stad* tegen de prijs van 74,90 € (incl. BTW) per boek.
..... ex. in het Nederlands / ex. in het Frans / ex. in het Engels

Totaal : x 74,90 € =€

☐ **Ik betaal** geen leveringskosten bij levering op één adres in België

☐ **Ik betaal** 14€ (incl. BTW) leveringskosten voor levering binnen de EU

☐ **Ik stort**€ op rekening 550-30 23 403-03 van het Mercatorfonds n.v.

☐ **Ik wens te betalen met** ☐ Visa Nr ☐ Eurocard Vervaldatum

☒ **Levering op volgend adres:**

naam voornaam

straat nr

postcode woonplaats

land Telefoon

☒ **Datum** **Handtekening**



Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen

Provincie Antwerpen
Arrondissement Turnhout
Kanton Turnhout

RECENTE PUBLICATIES



Arrondissement Turnhout.
Kanton Turnhout.

Als vierde plaats in het vroegere hertogdom Brabant kan Turnhout bogen op een roemrijke en bewogen geschiedenis: het uitzonderlijk in het stadscentrum behouden waterslot en het nabije begijnhof, beide gemarkeerd door de post-revolutionaire periode, getuigen hiervan. De 19de-eeuwse industrialisatie met o.m. de papier- en speelkaartenproductie, is vanuit het stadscentrum gegroeid om zich naderhand in de periferie te vestigen. De aansluitende periode van economische groei en welvaart heeft de stad en ommeland diep gemarkeerd op organisatorisch en esthetisch vlak. Als hoofdplaats van het arrondissement herbergt Turnhout een aantal officiële instellingen. Ook onderwijsinstellingen, al dan niet verbonden aan nieuw gevestigde kloosters, beantwoorden aan een opkomend regionaal verzorgingscentrum met een alsmat aangroeiende tertiaire sector.

220 x 155 mm, 676 p. - 1410 ill.,
ISBN 90-5622-020-9, € 65,69/2.650 BEF incl. BTW

Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen

Provincie West-Vlaanderen
Arrondissement Roeselare
Kanton Roeselare

17n



Arrondissement Roeselare.
Kanton Roeselare.

Het kieskanton Roeselare beslaat het zuidwesten van het gelijknamige administratief arrondissement, gelegen in het westen van het land en behorend tot de economisch-geografische streek Kortrijk-Roeselare-Tielt. Het arrondissement telt verder nog de kieskantons Hooghele, Izegem en Lichtervelde.

Het gebied heeft een gemengd agrarisch-industrieel karakter, met één stedelijk centrum - Roeselare - dat een regionaal verzorgende en administratieve functie vervult.

220 x 155 mm, 692 p., ± 1000 ill.
ISBN 90-5622-027-6, € 67,2/703 BEF incl. BTW

Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen

Provincie Antwerpen
Arrondissement Turnhout
Kanton Westerlo

16n



Arrondissement Turnhout.
Kanton Westerlo.

Het kieskanton Westerlo beslaat het uiterste zuiden van het arrondissement Turnhout in de provincie Antwerpen. Het bestaat uit de gemeenten Herselt, Hulshout, Laakdal en Westerlo. Geologisch hoort het gebied bij de regio Zuiderkempen met een tot op heden min of meer bewaard landelijk karakter en de bebouwing geconcentreerd in talrijke wijken en gehuchten; de jongste decennia wijzigde het karakter enigszins door de implantatie van de industriezones aan de autosnelweg en het Albertkanaal. In het zog van dit werkverschaffend lint van industrieterreinen ontstonden talrijke nieuwe woonwijken met een tendens tot uitdijning langs de wegen.

220 x 155 mm, 342 p., ± 600 ill.
ISBN 90-5622-038-1, € 48/1.936 BEF incl. BTW

Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen

Provincie West-Vlaanderen
Arrondissement Roeselare
Kantons Hooghele - Izegem - Lichtervelde

17n



Arrondissement Roeselare.
Kantons Hooghele-Izegem-Lichtervelde.

Dit boekdeel is gewijd aan de kantons Hooghele, Izegem en Lichtervelde. Deze kantons bestrijken een niet-aan-éengestoten gebied dat kan opgedeeld worden in de streek ten (noord)westen van het kanton Roeselare (Hooghele, Lichtervelde) in de zandstreek en in een gedeelte ten oosten van het kanton Roeselare (Izegem) in de Mandelvallei. De kerkelijke architectuur in deze streek sluit overwegend aan bij de regionale baksteenarchitectuur met een eerder behoudsgezind karakter. De streek wordt ook gekenmerkt door de grote aanwezigheid van kapellen in diverse vormen. Bij de burgerlijke bouwkunst heeft het gemeentehuis zich als gebouwenstype ontwikkeld in de tweede helft van de 19de eeuw. Voorheen was het ondergebracht in de plaatselijke herberg of naar daarvoor ingerichte herenhuisen. De onderwijsinstellingen in het gebied verschillen in Izegem, dat zich in de loop van de 19de eeuw als onderwijscentrum ontwikkeld had, met de gebouwen in de rest van de streek. De 19de eeuwse schoolgebouwen zijn echter quasi volledig verdwenen.

220 x 155 mm, 450 p., ± 1000 ill.
ISBN 90-5622-041-1, € 65,72/2.651 BEF incl. BTW

Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen

Provincie Antwerpen
Arrondissement Turnhout
Kanton Herentals

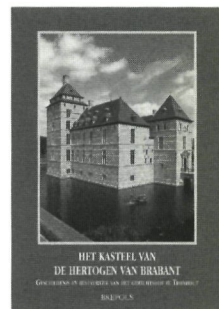
16n



Arrondissement Turnhout.
Kanton Herentals.

Als voorname "smalle stad" speelde Herentals in het verleden een rol in de geschiedenis van onze gewesten. Na een economische bloeiperiode tijdens de Middeleeuwen, bleef de stad door haar gunstige ligging een regionaal centrum en is ze tot op heden op alle gebieden een "hoofdstad" voor de omliggende dorpen en gemeenten. Uit het onderzoek bleek eens te meer hoe boeiend het bouwkundig erfgoed, ondanks zijn overwegend bescheiden karakter, de evolutie van het gebied weerspiegelt. Blikvangers in de regio zijn de kastelen van Vorselaar, Hernethout en Bouwel waar door de aanwezigheid van de uitgestrekte kasteeldomeinen het groene karakter ten dele gevrijwaard bleef. Internationale vermaardheid heeft Vorselaar door de aanwezigheid van het Instituut van de H. Jozef van Calasanz terwijl de Herentalse onderwijsinstellingen wijzen op de centrumfunctie van de stad.

220 x 155 mm, 424 p., ± 600 ill.
ISBN 90-5622-039-X, € 55,12/2.224 BEF incl. BTW



Het kasteel van de hertogen van Brabant.
Geschiedenis en restauratie van het gerechtshof te Turnhout.

Dit prachtige album geeft een breed overzicht van de geschiedenis van het Kasteel van de hertogen van Brabant in Turnhout, nu Gerechtsgebouw, sinds de oudste naspeurbare oorsprong van de site tot vandaag. In enkele boeiende hoofdstukken komen zowel de historische achtergronden van de stad en van de regio aan bod, als het gebouw zelf en haar schitterende restauratie. Van het ontstaan in de 12e eeuw tot vandaag worden de vele rijke facetten van dit uniek gebouw belicht: de rol van het kasteel in de Blijde Inkomsten van de landsvorsten, haar steeds groter belang onder de Bourgondische en Habsburgse prinsessen, haar betekenis als versterking tijdens de Tachtigjarige Oorlog, de verwaarlozing tijdens het Ancien Régime, de geleidelijke herwaardering en de heropleving in de 19e en 20e eeuw. De restauratiecampagne van de negentiger jaren wordt eveneens in detail beschreven. Er wordt uitvoerig ingegaan op zowel de functionele, bouwhistorische als bouwtechnische aspecten van de buiten- en binnenrestauratiewerken.

240 x 300 mm, 212 p.
ISBN 90-5622-028-4, € 37/1.493 BEF incl. BTW

BREPOLS PUBLISHERS

Begijnhof 67

B-2300 Turnhout

Tel: 014-44 80 30

Fax 014-42 89 19

E-mail: info.publishers@brepols.com

www.brepols.net

Het Martelaarsplein te Brussel



- 200 jaar Belgische en Vlaamse geschiedenis verteld op een bevattelijke manier

- Meer dan 300 nooit eerder getoonde foto's en documenten

EEN PRACHTIG GESCHENK

HET MARTELAARSPLEIN TE BRUSSEL Edgard Goedleven

Vormgeving Luc Tack

256 BLZ.

Met ca. 300 afbeeldingen in kleur

330 X 250 MM

Gebonden met stofomslag

2650 FR.

ISBN 90 209 2845 7

NUGI 223 - SBO 49

Is het enkel een speling van het lot of de ironie van de geschiedenis dat thans de Vlaamse regering is gevestigd op het Brusselse Martelaarsplein waar de opstandelingen liggen begraven die in 1830 sneuvelden tijdens de Belgische omwenteling?

In dit prachtig geïllustreerde kunstboek hangt Edgard Goedleven het verhaal op van dit authentieke classicistische monument. Zijn wedervaren gedurende twee eeuwen geschiedenis wordt hier op uitstekende wijze geschetst. De band met het politieke en sociale leven wordt nooit uit het oog verloren. Of hoe politiek en architectuur elkaar steeds weer beïnvloeden.

Besteladres: Afdeling Monumenten en Landschappen
Graaf de Ferraris-gebouw - Emile Jacqmainlaan 156 - bus 7 - 1000 Brussel
tel. (02)553 82 34 fax (02)553 82 05

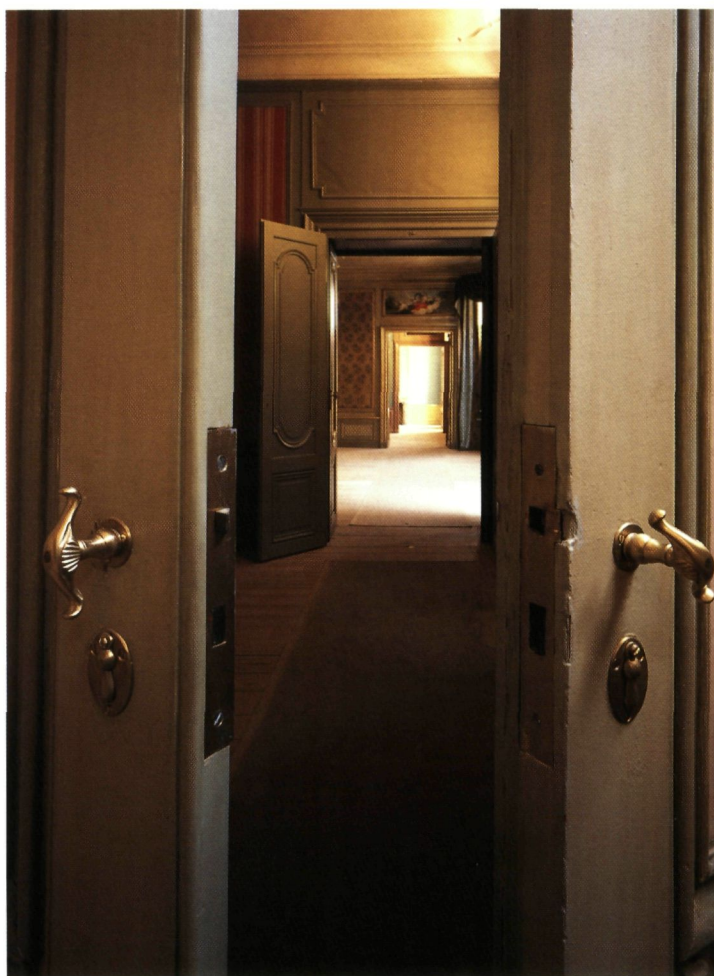
Prijs: 2650,-fr. (verzending inbegrepen).

Het boek kan verkregen worden door overschrijving van 2650,-fr. op rekeningnummer 091-2206040-95

Guido Everaert

MEESTERLIJKE SLOTEN A L'ENGLESSE VAN HET HOTEL D'HANE STEENHUYSE IN GENT

► De enfilade op de eerste verdieping aan de straatzijde vanaf de slaapkamer van het eerste gastenappartement. Insteekslot op de werkende deur en spagnoletslot op de slapende deur (foto Oswald Pauwels)



Bij de restauratie van een historisch pand gaat alle aandacht vaak naar de meest in het oog springende onderdelen. Aan de kast- en deursloten wordt meestal geen of weinig aandacht besteed omdat ze meestal vervangen worden. Men wil immers het historisch pand beveiligen en dit kan volgens het inzicht van veel ontwerpers en uitvoerders niet zonder de oude sloten te vervan-

gen of er nieuwe bij te plaatsen. Vaak belandt menig historisch waardevol slot in de afvalbak of in het antiquariaatscircuit. Is een slot mooi versierd of valt het omwille van het materiaalgebruik op, dan maakt het meer kans op behoud. Het kan echter ook anders. Bij de restauratie van het hotel d'Hane Steenhuyse bleven alle sloten van het gebouw bewaard en werden ze stuk voor stuk

gerestaureerd. Geen gemakkelijke klus maar het eindresultaat is des te opmerkelijk. Het historisch materiaal bleef behouden en is weer even functioneel en inbraakveilig als vroeger.

BOUWGESCHIEDENIS

Het hotel d'Hane Steenhuyse is een groot Gents herenhuis dat eeuwenlang uitgebreid en verfraaid werd. Toen Jean Baptist d'Hane het pand aan de Veldstraat in 1698 verwierf was het nog niet zo omvangrijk als vandaag. Zijn zoon Emmanuel Ignace bekwam door een succesvolle aankooppolitiek heel wat buurpanden zodat hij een statig woonhuis kon verwezenlijken tussen 1763 en 1771. Voordien had hij in 1761 een prieel laten bouwen. De sloten van de deuren van dit bouwwerk dateren uit deze bouwcampagne maar de slotenmaker blijft tot op heden bij gebrek aan archivalische bronnen onbekend. De sloten wijken qua constructie af van die uit latere bouwfasen. Zijn zoon Pieter Emmanuel zette de verfraaiingswerken na 1771 verder en voltooidde omstreeks 1781 het geplande opzet van het grote herenhuis. De erna volgende families zorgden regelmatig voor aanpassingen aan het interieur.

Het spreekt vanzelf dat bij al de verbouwingen waardevolle interieurelementen niet onmiddellijk op de schroothoop belandden. Bij de 18de-eeuwse verbouwingcampagnes kregen oude 16de- en 17de-eeuwse kamerdeuren een nieuwe bestemming. Zo vormt bijvoorbeeld een 17de-eeuwse dubbele paneeldeur, afkomstig uit een van de voorname salons, nu de toegang tot een personeelsverblijf op de tweede verdieping. De 18de-eeuwse deuren die graaf E.I. d'Hane liet maken, werden dan weer op last van zijn zoon bij een volgende bouwcampagne aangepast. De rococo versieringen werden weggehakt zodat ze acceptabel werden in een classicistisch interieur. Op al deze deuren staken sloten en in sommige gevallen werden deze ongemoeid gelaten. De nieuwe en sommige aangepaste deuren van de pronksalons voorzagen de schrijnwerker evenwel van nieuwe sloten. Ook in de 19de eeuw werden nog een aantal kleine verbouwingen uitgevoerd. Eén bouwcampagne had een behoorlijke repercussie op het hang- en sluitwerk. De douairière Borluut liet de deurkrukken van de vestibule, de *salle à l'italienne* of balzaal, en een viertal kamers vervangen door modieuze exemplaren. Met deze situatie als uitgangspunt bij de restauratie was zorg dragen voor deze kleine onder-



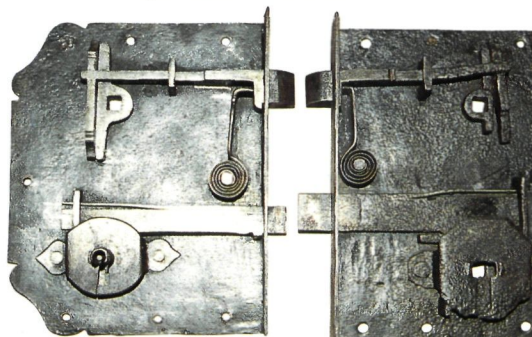
◀ Chinees salon
(foto O. Pauwels)

delen van de kunsthistorisch belangrijke interieurs eigenlijk vanzelfsprekend.

ARCHIEF

De restauratie van het gebouw kon goed onderbouwd worden dank zij grondig archiefonderzoek.

▼ De inlaatsloten van het prieel of de gloriëtte hebben een relatief eenvoudig binnenwerk. Ze werden gedeeltelijk in de stijlen en de regels van de deuren ingewerkt zodat alleen de buitenzijde van de constructieplaat zichtbaar bleef (foto G. Everaert)

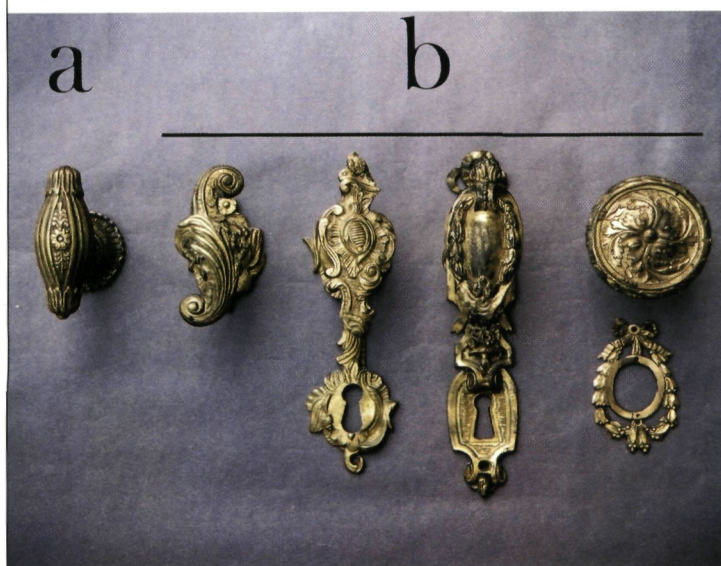


Op de 17de-eeuwse paneeldeur steekt nog het originele springslot met ringvormige kruk. Het werd wel diverse malen hersteld maar functioneert nog steeds. De schuiven werden vermoedelijk later toegevoegd (foto G. Everaert)



De grotendeels bewaard gebleven rekeningen van de verbouwingscampagne tussen 1771 en 1781 leverden daarbij een schat aan informatie (1). Zo krijgt men een goed overzicht van de geleverde goederen en de gepresteerde arbeid. De meeste rekeningen bevinden zich in het stadsarchief maar enkele steken in het familiefonds van het Rijksarchief (2). Het gaat in dit laatste geval om aanvullende rekeningen van ambachtslui. Deze werden door omstandigheden reeds in de 18de eeuw niet in het rekeningenoverzicht opgenomen.

▼ a: deurkruk uit eerste kwart 19de eeuw; b: diverse modellen in neo-Lodewijk XVI- en neorococo-stijl, geplaatst op last van de douairière Borluut (foto G. Everaert)

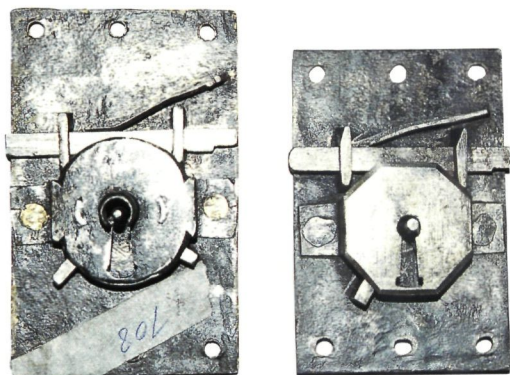


DE SLOTENMAKERS

P.E. d'Hane deed beroep op twee slotenmakers: Jo De Blauwe en Pierre Guersouille. Van de eerste bleven er rekeningen bewaard voor de periode van juni 1773 tot november 1774. De tweede leverde volgens de rekeningen materiaal van januari 1771 tot en met december 1779 maar vermoedelijk deed de graaf ook voor- en nadien beroep op zijn diensten. Voor het jaar 1778 ontbreekt de onkostenpost van het atelier Guersouille. Na analyse van de archieven lijkt het er op dat Jo de Blauwe ter hulp kwam na het overlijden van Pierre Guersouille. Zijn weduwe zette de zaak echter naar behoren verder zodat De Blauwe in 1774 bedankt werd voor zijn diensten.

GUERSOUILLE

Wie waren deze slotenmakers? Pierre Joseph Guersouille stond in voor het merendeel van het smeedwerk van het hotel d'Hane. Van deze smid was tot op heden relatief weinig bekend. Nieuw historisch onderzoek verschaftte echter heel wat gegevens (3). Guersouille werd gedoopt in Ath (Henegouwen) op 17 februari 1727 en vroeg op 4 februari 1752 het poorterschap aan in Gent (4). Hij ging in de leer en woonde op dat ogenblik reeds drie jaar bij de Gentse meester slotenmaker Karel Temmerier. Vreemd genoeg komt P. Guersouille niet in de ledenlijsten van de Gentse smeden voor. Hij wordt eenmaal in een kopie van het *meesterboek* vermeld als gezworene van het ambacht in 1754 (5). In de rekeningen vermeldde hij zichzelf steeds als *maitre serrurier*. Hij woonde op het tijdstip van zijn overlijden op 27 november 1772 aan de Botermarkt, in het eerste huis naast de lakenhalle, letterlijk in de schaduw van het belfort (6). Zijn weduwe zette de zaak verder met haar knecht(en). 'Charles' is de enige knecht die in de rekeningen geregeld vermeld wordt maar verder is over deze persoon tot op heden niets bekend. Volgens de ledenlijsten van de smeden kocht de oudste zoon Lucas tweemaal het lidmaatschap van het ambacht als slotenmaker: in 1783 en in 1786 (7). Misschien was dit de eerste maal in de hoedanigheid van gezelschap en de tweede maal als meester. Hij werd zo de enige opvolger van zijn vader. Zijn andere zoon Jan Baptiste werd in 1788 meester in het ambacht van de timmerlieden en schrijnwerkers. Pierre Guersouille had vijf volwassen kinderen. Vier ervan Livine, Lucas, Jan Baptist en Angeline kochten in 1788 het lidmaatschap van het ambacht van de *meerseniërs* (8). Daardoor waren sommige kinderen in verschillen-



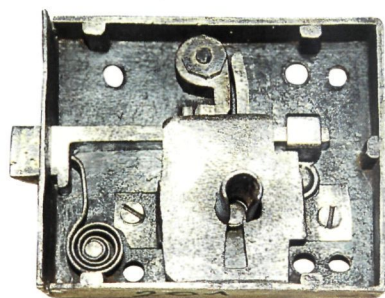
▲ Twee eenvoudige kastsloten, vermoedelijk uit het atelier van Guersouille. De schoot is gedeeltelijk in de lengte gesplitst zodat een bladveer ontstond. Zo bleef de schoot in de gewenste positie (foto G. Everaert)

de ambachten actief. Andere nazaten maakten zich verdienstelijk in de kunstenaarswereld (9).

Het atelier Guersouille leverde naast allerlei grof smeedwerk zoals ankers, verbindingsijzers, krammen, gereedschap, latei- en schouwsteunen, tevens heel wat scharnieren, sloten en diverse belsystemen in de kamers voor het verwittigen van het personeel. Daar de rekeningen niet volledig zijn, is het werkelijke aantal sloten niet te achterhalen. Uit hetgeen bekend is, valt af te leiden dat het atelier minstens 40 kast- en 69 deursloten aan graaf d'Hane leverde.

DE BLAUWE

Over de slotenmaker Jo De Blauwe werden nog geen concrete gegevens gevonden. Hij wordt niet eens vermeld in de lijst van de Gentse smeden hetgeen laat vermoeden dat hij eventueel niet in Gent woonde. Maar gezien Guersouille eveneens niet in de lijst vermeld staat, is het ook mogelijk dat er wat schort aan de ledenlijsten. Hij leverde acht kast- en

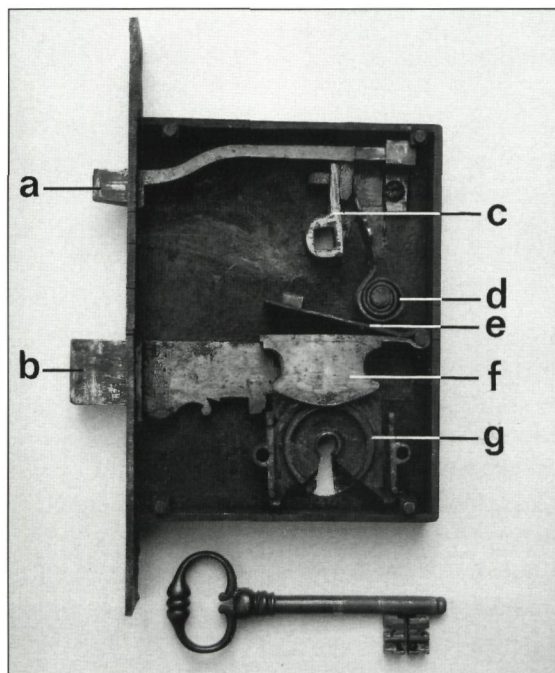


◀ Krukslot van een deur van de tweede verdieping, wellicht uit het atelier van J. De Blauwe. Er is enkel een dagschoot, onder spanning gehouden met een spiraalveer (foto G. Everaert)

evenveel deursloten. Gezien het soort sloten dat in de rekeningen genoteerd staat, zorgde hij voornamelijk voor het minder belangrijk sluitwerk. Hij was daarentegen wel verantwoordelijk voor de aanmaak van een driehonderdtal blanke ijzeren of met koper overtrokken scharnieren en fitsen.

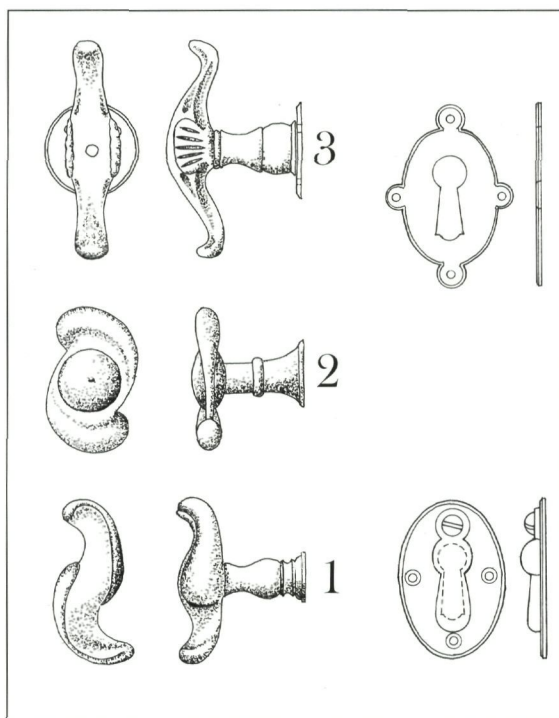
MATERIAALGEBRUIK

De rekeningen van Guersouille vermelden af en toe het materiaalgebruik voor de geleverde onderdelen. Voor het merendeel van de goederen is er geen beschrijving van de gebruikte grondstof. Men kan veronderstellen dat het courante smeedijzer en smeedbaar staal afkomstig was uit Wallonië maar daarvan is nergens een bevestiging van gevonden. Voor het herenhuis werd af en toe gebruik gemaakt van *fer de suede*. In 1774 noteerde de weduwe van Pierre Guersouille het gebruik van hetzelfde ijzer voor *une forte chaine pour la porte cochere*. Later is geen materiaalbeschrijving meer terug te vinden. In de rekeningen voor werken uitgevoerd aan de draak en de beiaard van het Gentse belfort maakte hij regelmatig gebruik van hetzelfde soort ijzer (10). Zweeds ijzer en staal was geliefd bij de smeden. Het smeedijzer was zo taai als leer en het meest doelmatig voor de vervaardiging van moeilijke smeedstukken. De goede eigenschappen had het vooral te danken aan het hoge ijzergehalte. Dit lag voornamelijk aan de uitstekende kwaliteit van de ertsen (11).



◀ Een typisch insteekslot uit het atelier van Guersouille. Na wegnahme van de dekplaat werd het binnenwerk zichtbaar. a: dagschoot; b: nachtschoot; c: tuimelaar; d: spiraalveer; e: bladveer; f: pal; g: sleutelbezetting (foto G. Everaert)

Drie types 18de-
eeuwse krukken en
twee ovale sleutel-
platen
(foto G. Everaert)

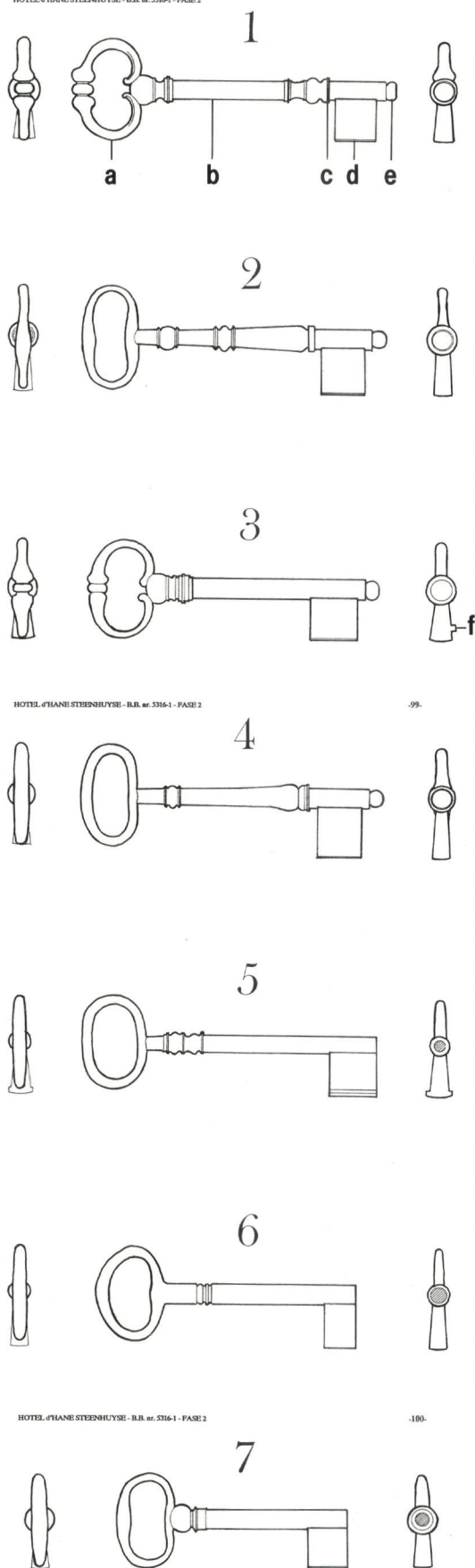


Een overzicht van de gebruikte materialen is eveneens te vinden in de boedelstaat van de smidse en de winkel van P. Guersouille. Een dergelijke staat wordt opgemaakt wanneer bij het overlijden van een van de ouders er nog minderjarige kinderen in huis zijn. Deze *prijsje* of inboedelschatting werd opgemaakt ongeveer drie maanden na zijn overlijden op 18 februari 1773 (12). De schatters waren beëdigde leden van het smedenambacht die voor dergelijke specifieke taken optraden. Zij beschreven alle metaal en alle gereedschap dat zich in het gebouw bevond en dat door de overleden smid aangekocht of in gebruik was. Ook (half) afgewerkte producten werden genoteerd. Voor de diverse materiaalsoorten geeft een korte lijst met het nog aanwezige ongebruikte ijzer in zijn pakhuis een interessant overzicht. De stock omvatte vooreerst bijna 14 ton ijzer van vier verschillende prijsklassen. Vervolgens waren er nog *twee kassen sweetsche platen* en benevens nog een kleine hoeveelheid niet nader beschreven platen. In het *comptoir* lag een kleine hoeveelheid staal, dienstig voor de blad en spiraalveren en eventueel voor de schoten van de sloten. Guersouille had een voorraad messing vazen en platen voor de afwerking van de fitsen of pijpscharnieren. Het gebruik van messing voor de bekleding van de sloten, inclusief sluitkasten, en anderen onderdelen zoals rozetten, sleutel- en schootplaten was omstreeks het midden van de 18^{de} eeuw relatief nieuw en had geregeld aanleiding gegeven tot

hoogoplopende ruzies tussen het ambacht van de slotenmakers en dit van de ketelaars of koperslaggers (13). In het verslag van de processen tussen de beide ambachten is te lezen waar Guersouille, net zoals de andere Gentse *slotmaeckers de selve copperen slotplaeten quaemen te ontbieden uijt de coperforgen van de stadt Naemen, ofte andere plaetsen, gansch opgemaect ende gepolistert* (14). Omdat het messing onlosmakelijk verbonden was met de sloten was het de smeden toegestaan het verder te gebruiken.

De gehele voorraad metaal van de overleden smid werd geschat op ongeveer 600 pond of drie vijfden van de gehele boedelstaat van de winkel en het atelier. Gezien de grote hoeveelheid materiaal rijst uiteraard de vraag of al deze grondstoffen bedoeld waren voor eigen gebruik. Guersouille was misschien ook groothandelaar en leverde mogelijk aan andere smeden. Typisch voor de inboedel van een smid is de relatief grote hoeveelheid 'oud ijzer'. Hiervan lag er voor meer dan 40 pond verspreid over diverse kamers. Ten behoeve van het cliënteel en de leerjongens waren er heel wat modellen van sloten, scharnieren en ander hang- en sluitwerk voor handen, voor een totaalbedrag van 5 pond. Het atelier was nog in volle bedrijvigheid bij de taxatie. Heel wat werkstukken waren afgewerkt of nog in productie. Er lagen sloten, houtschroeven, fitsen, scharnieren, schuiven, spoorhengsels naast andere niet nader beschreven en nog niet afgewerkte stukken.

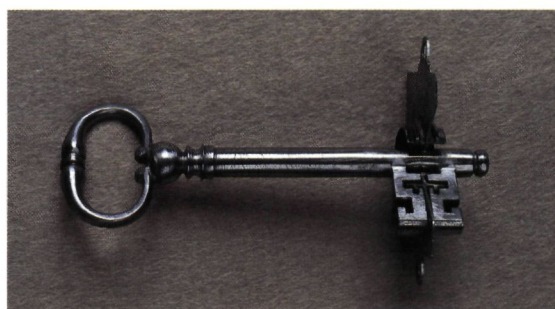
HOTEL d'HANE STEENHUYSE - B.B. nr. 5316-1 - FASE 2



HOTEL d'HANE STEENHUYSE - B.B. nr. 5316-1 - FASE 2

-99-

-100-



De gedemonteerde sleutelbevestiging van het insteekslot (hier in opstand getoond) past perfect in de inkepingen van de sleutelbaard (foto Chris Vandevorst)

De tien verschillende sleuteltypen voor deursloten (1-7) en kastsloten (8-10). De sleutels 1, 2 en 4 hebben stootringen; sleutel 3 heeft een asymmetrische baard; 5-10 zijn pijpsleutels. De diverse onderdelen zijn: a: oog; b: hals of schacht; c: stootrand; d: baard; e: schachtknop; f: tand

DE 18DE-EEUWSE SLOTENMAKERIJ

De boedelstaat levert ook een goed overzicht van de inrichting van de smederij en slotenmakerij van Guersouille. De schatters prospecteerden in het gebouw zeven verschillende bedrijfslokalen: *de winckel, d'achterplaetse, de achterlogie, het comptoir, de boven caemer, den solder* en *'t packhuijs*. Hierin stonden verspreid: twee blaasbalgen en smidse-vuren, vijf aambeelden, elf bankschroeven, twee weegschalen, twee draaibanken, twee waterslijpstenen, en vijf sets gereedschap om schroefdraad te trekken. Er werkten dus zeker meerdere knechten in deze werkplaatsen. De beschrijving vermeldt nog heel wat handgereedschap zoals hamers, veer- en drijfhamers, vijlen, tangen, beitels, doorslagen, plaatscharen en andere toebehoren. Er stond daarboven nog een blaasbalg en een aambeeld op het belfort. Guersouille voerde daar zoals vermeld, in opdracht van het stadsbestuur herstellingen aan de draak en de beiaard uit.

INVENTARIS

Verspreid over de drie verdiepingen van het hotel d'Hane Steenhuyse en het prieel bevinden er zich momenteel 96 deursloten en 70 kastsloten. Guersouille en De Blauwe leverden mathematisch samen zowat alle kastsloten van het gebouw en de helft van de deursloten. De rest zou hergebruik kunnen zijn van sloten uit voorgaande bouwcampagnes. Er werden in de 19de eeuw evenwel enkele sloten vervangen zodat het resterende aantal sloten

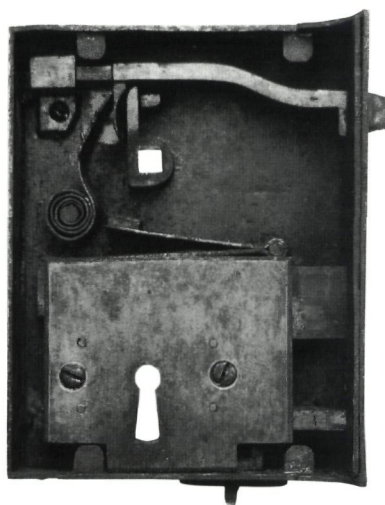


van beide slotenmakers geringer is. Geen enkel 18de-eeuws slot in het gebouw draagt een merkteken. Daar een aantal sloten via archivalische verwijzingen aan het atelier van Guersouille kan toegeschreven worden, kan door onderlinge vergelijking met relatieve zekerheid van elk slot bepaald worden of het uit zijn atelier kwam. Het verschil tussen de sloten uit beide ateliers is frappant: die van De Blauwe zijn eenvoudig van constructie; die van Guersouille zijn verfijnd afgewerkt en de voorname hebben sierlijke sleutels.

Guersouilles' sloten zijn niet alleen heel verzorgd afgewerkt, ook de hoogstaande technische kwaliteit valt op. De buiten- en de binnenzijde kregen een puntgave afwerking. Elk onderdeel werd gevijld, gezocht en gepolijst. De pal en de uiteinden van de spiraalveren hebben meestal een sierlijke vorm. De randen van allerlei lippen van platen, krammen en andere onderdelen werden schuin afgevlind. De sleutelbezetting, het binnenwerk dat zorgt voor de inbraakveiligheid, is voor de sloten van de salons en de appartementen steeds geraffineerd uitgewerkt, zodat de aanmaak van de sleutel niet bepaald een sinecure was. Deze verfijning is uiterlijk merkbaar door de talrijke en sierlijke inkepingen in de baard van de sleutel. Men kan zich afvragen waarom zoveel aandacht besteed werd aan allerlei details van het binnenwerk wanneer dit achteraf helemaal niet meer zichtbaar was. Wellicht moet de hoogstaande afwerking, bij de modellen in de winkel duidelijk zichtbaar, evenwel een belangrijke rol in het aankoopgedrag gespeeld hebben. Na plaatsing stak in elk glimmend koperen slot een verfijnd staaltje vakmanschap van inbraakbeveiliging. Dit zal elke koper wellicht gerust gesteld hebben.

SOORTEN SLOTEN

Naar plaatsing op een (kast)deur kan men drie soorten sloten onderscheiden. Vooreerst zijn er inlaatsloten met een relatief eenvoudige constructie. Op een L-vormig geplooid plaat is het volledige binnenwerk gemonteerd. Bij de montage wordt een deel van het hout van de deurstijlen en/of regels, de verticale en horizontale delen van de constructie, weggehakt. Ze hebben meestal enkel een dagschoot en worden aan een zijde geopend met een sleutel en aan de andere zijde met een schuifgreep. De greep zit meestal aan de binnenzijde van de kamer zodat men er steeds uit kan. Men heeft evenwel een sleutel nodig om de kamer te betreden. Hebben ze een dag- en nachtschoot dan zijn het volwaardig kamersloten. Afhankelijk van het bedieningssys-



◀ Oplegslot van de slaapkamer van de gravin. Achter een kleine dekplaat schuilt de sleutelbezetting. Om dergelijke sloten te beveiligen werden ze niet met zichtbare schroeven doorheen de slotkast op de deur bevestigd. Op de deurstijl werd eerst een montageplaat

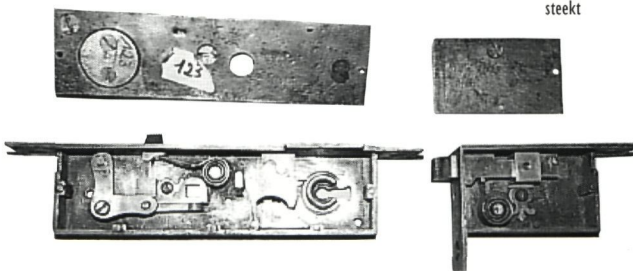
geschroefd. De lippen van het slot pasten achter de haken van de montageplaat wanneer deze zijdelings op de plaat werd geschoven. Met een schroef aan de zijkant werd het slot doorheen de slotkast op de deur bevestigd. Monteren en demonteren kon enkel wanneer de deur in geopende stand stond

teem van de dagschoot geeft men de sloten een verschillende naam: een springslot heeft een schuifgreep; op een krukslot steekt een deurkruk. De meeste kastsloten zijn inlaatsloten. Ze hebben enkel een nachtschoot en worden uitsluitend met een sleutel bediend. Dergelijke inlaatsloten – met uitzondering van de kastsloten – zijn dikwijls de oudste van het gebouw.

De oplegsloten – meestal kruksloten – worden bovenop de deurstijl gemonteerd. Ze zijn derhalve aan een zijde van de deur volledig zichtbaar en bestaan meestal uit twee delen: het eigenlijk slot en de sluitkast waarin de schoten steken als de deur dicht is. Afhankelijk van de prijs en de gewenste afwerking was het smeedijzer van de kasten zichtbaar, was het vertind als een eenvoudige antiroestbehandeling, of hadden de sloten messing kasten. Bij luxueuze constructies werd de messing kast gegoten zodat een zeer strakke lijnvoering aan de hoeken ontstond, hetgeen bij dun plaatwerk zelden mogelijk was. Het messing bleef meestal zichtbaar maar werd soms samen met de deur geschilderd.

◀◀ Gent, Hotel d'Hane-Steenhuize, interieur (foto O. Pauwels)

▼ Dit krukslot van een van de toegangsdeuren van de salle à l'italienne op de eerste verdieping is een heel merkwaardig exemplaar. Het is zeer smal en hoog en werd van een aantal technische snufjes voorzien. Dit werd veroorzaakt omdat het slot in een complex gestructureerde deur steekt



Hetzelfde geldt ook voor de bijbehorende pijpfit-sen. Deze sloten vindt men hoofdzakelijk op 18de-eeuwse deuren.

Insteeksloten worden in de dikte van de deurstijl verwerkt. Het zijn altijd kruksloten. Enkel de schootplaat was bij een geopende deur zichtbaar. Deze plaat kreeg uit esthetische overwegingen soms nog een extra messing afdekplaat. Bij dergelijke deuren ging alle aandacht uit naar de krukken en de sleutelplaten. Dubbele deuren hebben meestal een bijbehorend ingewerkt basculeslot om de slapende deur in gesloten stand te houden. Dit slot was op die manier geconstrueerd dat het enkel kon bediend worden als de eerste deur reeds openstond. Men kon een afgesloten kamer zo niet betreden door alleen de slapende deur te openen. Pas met de bouwcampagne onder leiding van P.E. d'Hane die aanving vanaf 1771, werden dergelijke sloten gebruikt.

Met de verbouwing in opdracht van de douairière Borluut, werd op een van de deuren van het gastenverblijf van de tweede verdieping, een klavier-slot geplaatst. Het is het enige slot van een dergelijk type dat in het gebouw teruggevonden werd. De naam van een dergelijk slot wordt ontleend aan de messing klavieren of pallen die er in steken. Enkel wanneer alle afzonderlijk werkende klavieren door de sleutel op de goede hoogte worden gelicht – en dit kan enkel door gebruik te maken van de *juiste* sleutel – kan de schoot verschoven worden.

DEURKRUKKEN

Bij de diverse soorten sloten hoorden ook verschillende krukken. Er bleven een drietal soorten messing krukken uit de 18de eeuw bewaard. Ze vertonen allemaal invloed uit het rococo. Type 1 is wellicht het oudste, te dateren omstreeks 1760, en werd vooral in de *gloriette* en de opschikkamer van de gravin aangetroffen. Type 2 werd wellicht ook nog tot 1770 gebruikt en wordt aangetroffen op deuren van minder belangrijke kamers. Bij deze twee types horen ronde rozetten en ovale sleutelplaten met vier ogen. Het derde type hoort bij de sloten geleverd door P. Guersouille en steekt op de meeste deuren van de voorname salons. Bij dit soort krukken horen ronde rozetten en ovale sleutelplaten met overvallen van messing. De overvallen dekken de sleutelgaten af zodat een onbescheiden blik door het sleutelgat onmogelijk wordt. In de 19de eeuw werden bij twee bouwcampagnes

een aantal deurkrukken vervangen door modieuze exemplaren. Zo zijn er krukken met Empire-kenmerken, te dateren in het eerste kwart van de 19de eeuw en latere exemplaren in neo-Lodewijk XV- en XVI-stijl die omstreeks 1880 aangebracht werden op last van de douairière Borluut.

SLEUTELSOORTEN

In het huis werden een tiental verschillende sleutelsoorten aangetroffen, gaande van luxueus tot eenvoudig. De 18de-eeuwse sleutels werden van smeedijzer gemaakt. De smid gaf ze destijds hun sierlijke vorm door zorgvuldig draaien en vijlen. De meest prestigieuze sleutel heeft een versierd oog, hals en schachteinde ter hoogte van de aanzet van de baard. Dit laatste fungeert tevens als stootrand zodat de sleutel niet te ver door het sleutelgat kan gestoken worden. Het tweede type heeft een achtvormig oog en een kegelvormige schacht. Hierop steken twee versieringen en op het einde een onversierde stootrand. Een volgende soort is afgeleid van het eerste type. Het schachteinde is niet versierd omdat de stootrand vervangen is door een tand aan een zijde van de baard zodat de sleutel op die manier niet te ver doorheen het slot kan gestoken worden. Type vier heeft een ovale oog en een licht versierde schacht. Ook hier belet een stootrand op de schacht het doorstoten van de sleutel. De eerste vier types hebben allemaal een schachtknop. De overige types zijn pijpsleutels en hebben aldus een uitgeboorde schacht. Ze werden niet alleen gebruikt voor kastsloten maar ook voor deursloten waarvan de as van de sleutelgaten niet in elkaars verlengde liggen. De ogen zijn ovaal of achtvormig en de schacht is meestal licht versierd.

ENGELSE SLOTEN

Guersouille leverde de graaf regelmatig diverse *clef a langloise polies* of *une serrure de cuivre polit a l'Englesse avec des crosses de cuivre et la garniture et une gage de cuivre*. Oplegsloten gevat in een gepolijste messing slotkast en voorzien van gelijkaardige krukken steken nog op menige deur. De slotenmaker vermeldde in de rekening ook nadrukkelijk de sleutelbezetting en de messing sluitkast. Waarom de verwijzing dat het slot naar Engels model vervaardigd was? Guersouille gebruikte geen geïmporteerde sloten maar maakte ze zelf naar dergelijke voorbeelden. De talrijke 'sloten op maat' zorgen voor het bewijs.

Engelse sloten waren heel bekend omwille van hun kwaliteit, afwerking en wellicht lagere prijs dan die van de lokale smeden. Gedurende de hele 18de eeuw klaagden de Gentse smeden regelmatig over de ongeoorloofde import en verkoop van deze gegeerde Engelse sloten. Het smedenambacht beschermde de eigen markt door deze invoer te laten verbieden. Maar af en toe werd de ordonnantie overtreden. In 1729 werden op last van het gilde bij *John Witte, engelsman, afgehaeld en ghesequestreert, seshien engelschen dobbele copperen saletsloten en ses dossinen cofferslottiens* (15). Zes gelijkaardige sloten had hij voordien reeds verkocht aan schrijnwerker Guillaeme Wille. Die plaatste ze nog hetzelfde jaar op de nieuwe deuren van de kamer van de Leden van de Staten van Vlaanderen (16). De beide betrokken personen kende elkaar goed want John Witte logeerde op de Hoogpoort in de herberg *de bruijnvisch*, uitgebaat door schrijnwerker-herbergier G. Wille (17). De rechtszaak sleepte nog aan tot 1747. Pas in die periode, onder het tijdelijke Franse bestuur, was het klimaat gunstig om een daadwerkelijke anti-Engelse politiek ten uitvoer te brengen. De sloten werden pas 18 jaar na de inbeslagname openbaar verkocht.

Hoe werd Engeland op het gebied van de sloten in de 18de eeuw zo toonaangevend? De Fransman Jean Tijou werd op het einde van de 17de eeuw door de Prins van Oranje naar London ontboden. Hij zorgde tussen 1690 en 1710 voor de uitbreiding en ontwikkeling van de smeedkunst in Engeland. Spoedig verspreidde de technologie zich over de rest van Engeland. Het centrum van de Engelse slotenproductie lag in Willenhall in Staffordshire. In 1770 waren er ongeveer 148 slotenmakers gevestigd (18). De sloten waren vooral beroemd omwille van hun *verfijnde afwerking*. Ze hadden typische sleutels met een lange schacht, versierd met ringen en een kogelvormige schachtknop, eigenlijk nog een specifiek kenmerk van de oudere sleutels uit de barok. De baard was sterk uitgewerkt met allerlei inkepingen. Dit was niet als ornament bedoeld maar hiermee kwam een ingewikkelde sleutelbezetting overeen waardoor het slot behoorlijk inbraakveilig en aldus geliefd was.

Er werden in Engeland hoofdzakelijk twee soorten sloten geproduceerd. Enerzijds waren er sloten waarvan de sleutelgaten aan weerszijden in niet elkaars verlengde lagen. Meestal werden de (nacht)-schoten van deze sloten met een pijpsleutel bewogen. Deze sleutels waren in de kop van de schacht uitgeboord. De indeling van de baard van deze



◀ Werkende deur met insteekslot tussen de antichambre en de slaapkamer van het eerste gastenappartement (foto Oswald Pauwels)



◀ Oplegslot op de deur tussen de slaapkamer van de gravin en haar antichambre (foto Oswald Pauwels)

Twee gedemonteerde hulpstukken om pijpsleutels uit te boren

► sleutels was meestal asymmetrisch. Anderzijds moest de constructeur bij sloten met het sleutelgat in elkaars verlengde verhinderen dat men de sleutel te ver doorheen het sleutelgat stak. Hij kon dit op twee manieren verwezenlijken. Ofwel werd de doorsnede van de baard asymmetrisch gemaakt zodat deze bij het volledig inbrengen van de sleutel tegen de achterwand van het slot botste. Ofwel was de doorsnede van de baard symmetrisch maar had de schacht net voor de baard een verdikking. Met deze stootring kon de sleutel niet verder dan nodig in het slot. Deze laatste techniek werd bij Engelse sloten blijkbaar veelvuldig toegepast.

De baard van de sleutel van dergelijke sloten is meestal volgens een bepaalde standaard vervaardigd. Er is vooreerst een diepe insnijding in het midden van de baard waardoor deze in twee gelijke delen wordt gesplitst. Dit heeft een technische reden. Bij het ronddraaien van de sleutel heft het ene deel van de baard de pal op terwijl het tweede deel de schoot vooruit of achteruit beweegt. Zo was het onmogelijk om met één ijzerdraad het slot te openen. Dit maakte het slot al behoorlijk inbraakveilig. Om de veiligheid te verhogen kon de slotenmaker een ingewikkelde sleutelbezetting in het slot aanbrengen. Deze was, bij sloten met het sleutelgat in elkaars verlengde steeds symmetrisch omwille van het feit dat de sleutel aan beide zijden in het slot moest passen. Met deze techniek kon men niet langer met een eenvoudige rechte looper het slot openmaken.

RESTAURATIE

De restauratie van alle sloten werd toevertrouwd aan de heer L. De Mot. Deze slotenmaker behoort tot een geslacht van smeden dat het beroep sedert vijf generaties uitoefent. Zijn vader leverde onder andere na de eerste wereldoorlog heel wat kunstig smeedwerk voor de restauratie van belangrijke gebouwen bij de wederopbouw van Ieper. De technische knowhow die van vader op zoon werd doorgegeven, kwam bij deze moeilijke restauratie van de sloten goed van pas.

De kast- en deursloten werden na afname genummerd. Het reinigen en ontvetten geschiedde in het atelier. Sommige sloten waren reeds vroeger hersteld, vaak op een correcte manier maar soms had men uit gemakzucht de herstelling slecht uitgevoerd en daarbij de sleutelbezetting van het slot geheel of gedeeltelijk verwijderd. De meest voorkomende mankementen waren veroorzaakt door



het gebruik van de verkeerde sleutels. Correct werk leveren voor de herstelling van een slot i.c. van een sleutelbezetting vereist de nodige vakkennis. Dit precisiewerk is geen sinecure.

De bezetting kan gereconstrueerd worden aan de hand van de sleutel of na grondig onderzoek van de littekens in het slot. Met de tekening in de baard van het sleutel kan men de ingewikkelde vorm achterhalen, soms samengesteld uit repen (eenvoudige rechte inkepingen), kruis-, L-, Z- en T-vormen. Deze kunnen zowel horizontaal, verticaal als schuin ten opzichte van het slot staan. De nieuwe bezetting moet perfect centrisch ten opzichte van het sleutelgat geplaatst worden want anders loopt de sleutel bij het omdraaien vast. Voor het vervaardigen en plaatsen van sleutelbezettingen construeerde en gebruikte de slotenmaker zelfgemaakte hulpstukken. Hoewel een bezetting meestal maar vier vijfden van een cirkelomtrek omvat, wordt eerst een volledig cilindrisch onderdeel bewerkt. Pas na plaatsing wordt ter hoogte van het sleutelgat een opening in de bezetting gemaakt.

De productie en plaatsing van een sleutelbezetting gebeurt als volgt. Een naadloze buis krijgt op een draaibank eerst de juiste dikte en wordt daarna op de juiste lengte afgezaagd. Is het ontbrekende deel van de bezetting een reep of met andere woorden een stuk van een cilinder dan worden hieraan vervolgens tanden gevijld. Dit verloopt gemakkelijk door het inklemmen van de cilinder in een zware ijzeren bus. Zo kan het onderdeel perfect haaks en vlak gevijld worden, klaar voor montage. Heeft het onderdeel van de bezetting een L-vorm, dan wordt een cilinder eerst in de ijzeren bus ingeklemd en



vervolgens binnen- of buitenwaarts omgeslagen. Daarna worden de tanden aan het stuk gevijld.

De stift in het midden van de bus laat toe de sleutelbezetting daarna correct ten opzichte van het sleutelgat te plaatsen. De juiste positie van de tanden wordt op de scheidings- of dekplaat of op de slotkast afgetekend. Vervolgens worden de gaten voor de tanden uitgeboord en uitgevijld. Na plaatsing van de bezetting wordt het gedeelte van de tanden dat doorheen de plaat steekt, plat geslagen zodat het geheel aan de plaat vastgeklonken zit.

Een sleutelbezetting die aan weerszijden van de scheidingsplaat op dezelfde hoogte geplaatst wordt, kan niet worden geklonken. De twee delen van de bezetting worden in dit geval aan de plaat gebraseerd met kopersoldeer. De delen blijven perfect concentrisch gepositioneerd door inklemming met een hulpstuk. Dit laatste is zo vervaardigd dat het niet vast komt te zitten bij het solderen. Na de bevestiging wordt een deel van de sleutelbezetting ter hoogte van het sleutelgat weggezaagd. Een volledige sleutelbezetting van de sloten van het gebouw bestaat meestal uit meerdere repen en/of diverse andere vormen. Een of de beide bevestigingstechnieken worden dan op de slotkast, de scheidings- of de dekplaat toegepast. De verschillende diameters van de bezettingen vereisen steeds andere hulpstukken.

Andere voorkomende beschadigingen waren gescheurde platen ten gevolge van een vroegere onoordeelkundige verwijdering van het slot en losse stiften bij sloten met pijpsleutels. Bij dergelijke beschadigingen genoot braseren of lassen de voorkeur boven vernieuwen. Loszittende scheidings- en dek-

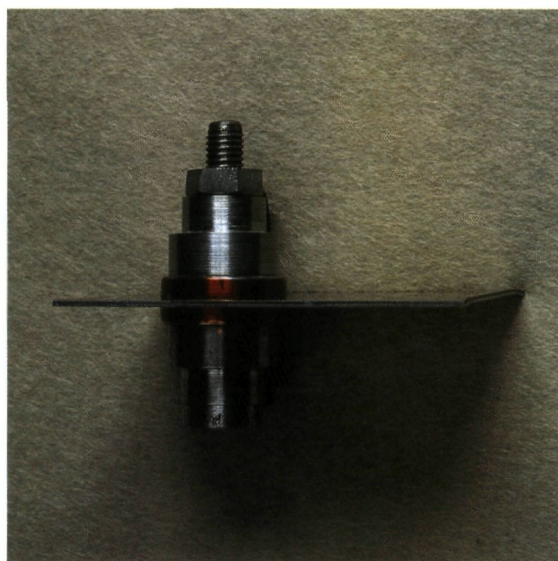
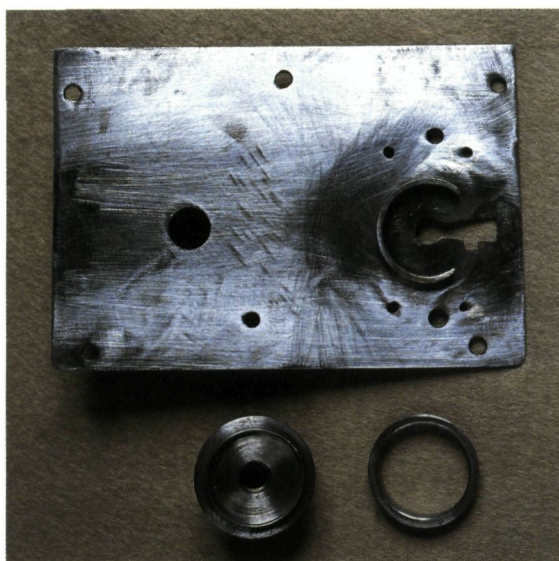
platen werden met nieuw rivetten weer vastgezet. Gebroken of verslachte spiraal- en bladveren werden vervangen, net zoals schroeven met beschadigde draad. De gaten in de slotkasten en dekplaten waarin de tuimelaars draaien, waren soms te ruim geworden en deed het slot gebrekkig functioneren. De gaten werden dichtgelast of -gebraseerd en opnieuw uitgeboord op de juiste diameter. Het vernieuwen bleef beperkt tot een minimum, herstelling van het oude werk genoot steeds voorrang. Ten gevolge van de 19de- en 20ste-eeuwse verbouwingen ontbraken een aantal deuren. De nieuwe deuren, gemaakt naar de bestaande modellen tijdens de restauratie van het gebouw, kregen ook de nieuwe sloten. De replica's zijn perfecte kopieën van de 18de-eeuwse sloten. Het zijn oplegsloten met messing kasten voor enkele deuren of insteeksloten met de bijbehorende basculesloten voor de dubbele deuren. Om verwarring te vermijden werden de nieuwe door de slotenmaker gemerkt. De sleutels en de bezettingen zijn varianten van de bestaande. Tezelfdertijd werden ook vijf draaibare spanjoletten voor de nieuwe ramen van de gelijkvloerse verdieping gemaakt. Verder leverde de smid ook de met messing overtrokken pijpscharnieren met dito vazen voor de deuren en binnenluiken.

Van veel sloten was geen sleutel meer voorhanden. Alle bijgemaakte sleutels zijn kopieën van de vermelde oude modellen en werden gegoten van nodulair gietijzer. Dit soort ijzer laat een nabewerking aan de gietstukken toe. Dit was zeker noodzakelijk om ze kwalitatief op hetzelfde niveau van de 18de-eeuwse sleutels te brengen. Het oog werd glad gevijld en gepolijst. Het bijwerken van het profiel van de schacht en de bepaling van de juiste diameter gebeurde op de draaibank. Ook het uitboren van de pijpsleutels gebeurde op hetzelfde toestel. Omdat de sleutels door hun vorm niet zomaar op een draaibank kunnen ingeklemd worden, maakte de slotenmaker hiervoor een gepast hulpstuk. De hierin vastgezette sleutel werd op de draaibank gemonteerd en kon zo perfect centrisch worden uitgeboord.

Het vijlen van de juiste vorm van de sleutelbezetting was een precisiewerk. Alle inkepingen werden stuk voor stuk bepaald aan de hand van de bestaande of herstelde sleutelbezetting. Bij een symmetrische baard was het iets gemakkelijker werken dan voor een pijpsleutel met asymmetrische en eventueel schuine inkepingen. Was er nog een sleutel aanwezig dan werd er toch een kopie gemaakt. Zo kan men de originele sleutel tegen verdere sleet behoeden. Van sloten waar geen sleutel meer

◀ Gereconstrueerd insteekslot met gedemonteerde sleutelbezetting (foto Chris Vandevorst)

► Gedemonteerd hulpstuk voor de montage van twee L-vormige (binnen- of buitenwaarts omgeslagen) bezettingen op een scheidingsplaat; Een op een scheidingsplaat gemonteerd hulpstuk met twee symmetrisch opgestelde L-vormige bezettingen klaar om te solderen



bewaard bleef, werden er eveneens twee exemplaren aangemaakt.

BESLUIT

Historisch hang- en sluitwerk bewaren en herstellen is best mogelijk. Ook wanneer het werkstukken betreft van minder gerenommeerde slotenmakers, blijft het behoud en herstel de moeite waard. Het zoeken naar geschikte uitvoerders mag dan wel niet zo gemakkelijk zijn, het initiatief moet minstens genomen worden. Pas wanneer er vraag is naar geschikte uitvoerders zullen potentiële kandidaten op de arbeidsmarkt verschijnen. Hopelijk blijft deze restauratie niet als een van de weinige maar volgen er spoedig anderen.

EINDNOTEN

- (1) Stadsarchief Gent (SAG), Fonds familiepapieren d'Hane Steenhuyse.
- (2) Rijksarchief Gent (RG), Familiefonds, nr. 358. Met dank aan kunsthistoricus W. De Vuyst voor de opzoekingen.
- (3) Het grondig onderzoek naar beide slotenmakers werd uitgevoerd door Leen Charles, wnd. stadsarchivaris van Gent en Gilbert De Leu, lid van de Werkgroep Huizenonderzoek in Gent. Zij zorgden ervoor dat voornamelijk slotenmaker Guersouille en zijn atelier voor het eerst beter bekend werden. Naast de genealogische en familiale gegevens zijn de andere archivalia en documenten zoals de gevonden boedelstaat van de smid van zeer grote waarde voor het onderzoek. Hierdoor krijgt men een betere kijk op de 18^{de}-eeuwse smeden. Bij deze dank voor hun gewaardeerde medewerking.
- (4) SAG, Oud Archief (OA), reeks 122, nr. 28 (1752-1753), nr. 1752 - 4 februari 1752, reeks 122, nr. 6, f° 29v.

- (5) SAG, OA, reeks 164, nr. 3, VI. Met dank aan historicus D. Lievois voor het advies en de hulp bij de opzoekingen.
- (6) Het huizenonderzoek werd uitgevoerd door historicus D. Lievois. De situering van het betrokken huis dat gehuurd werd door Guersouille, kon gebeuren aan de hand van het Franse parcellaire (llet 6, n° 1). Het gebouw werd gesloopt bij de aanleg van het Sint-Baafsplein en de verlenging van de Lakenhalle.
- (7) SAG, OA, reeks 173, nrs. 1 en 5; indices smeden.
- (8) SAG, OA, reeks 178, nrs. 1 en 4; indices meerseniërs.
- (9) SAG, Nota's Kluyskens, Gentse artiesten, map 8. Er zijn drie artiesten bekend met deze familienaam. Zijn zoon Jan Baptiste was prijswinnaar aan de Gentse Academie (1780). Twee kleinkinderen (?) worden vermeld: Jeanette als schilderes van bloemstukken op het Salon (1812) en Mimi (=Burton Marie) als schilderes op de Gentse Salons (1810, 1812, 1814, 1817).
- (10) SAG, OA, reeks 533, nr. 86, belfort/beiaard. Guersouille werkte er in opdracht van het stadsbestuur van 1 oktober tot 6 december 1771.
- (11) Van der Wal R., Handboek voor smeden, Deventer, s.d. (omstreeks 1905).
- (12) SAG, Boedelstaten, reeks 332/740, nr. 29.
- (13) SAG, OA, reeks 164, nr. 4.
- (14) SAG, OA, reeks 164, nr. 4.
- (15) SAG, OA, reeks 164, nr. 3, VI.
- (16) RG, Archief Staten van Vlaanderen, nr. 1893.
- (17) SAG, OA, reeks 164, nr. 3, VI.
- (18) Mandel G., Der Schlüssel, Stuttgart, 1993.

Guido Everaert is bouwhistoricus bij de dienst Monumentenzorg van de stad Gent

Ludo Meesters

DE NETEVALLEI TE BALEN



◀ De Grote Nete bij
Hoolst
(foto O. Pauwels)

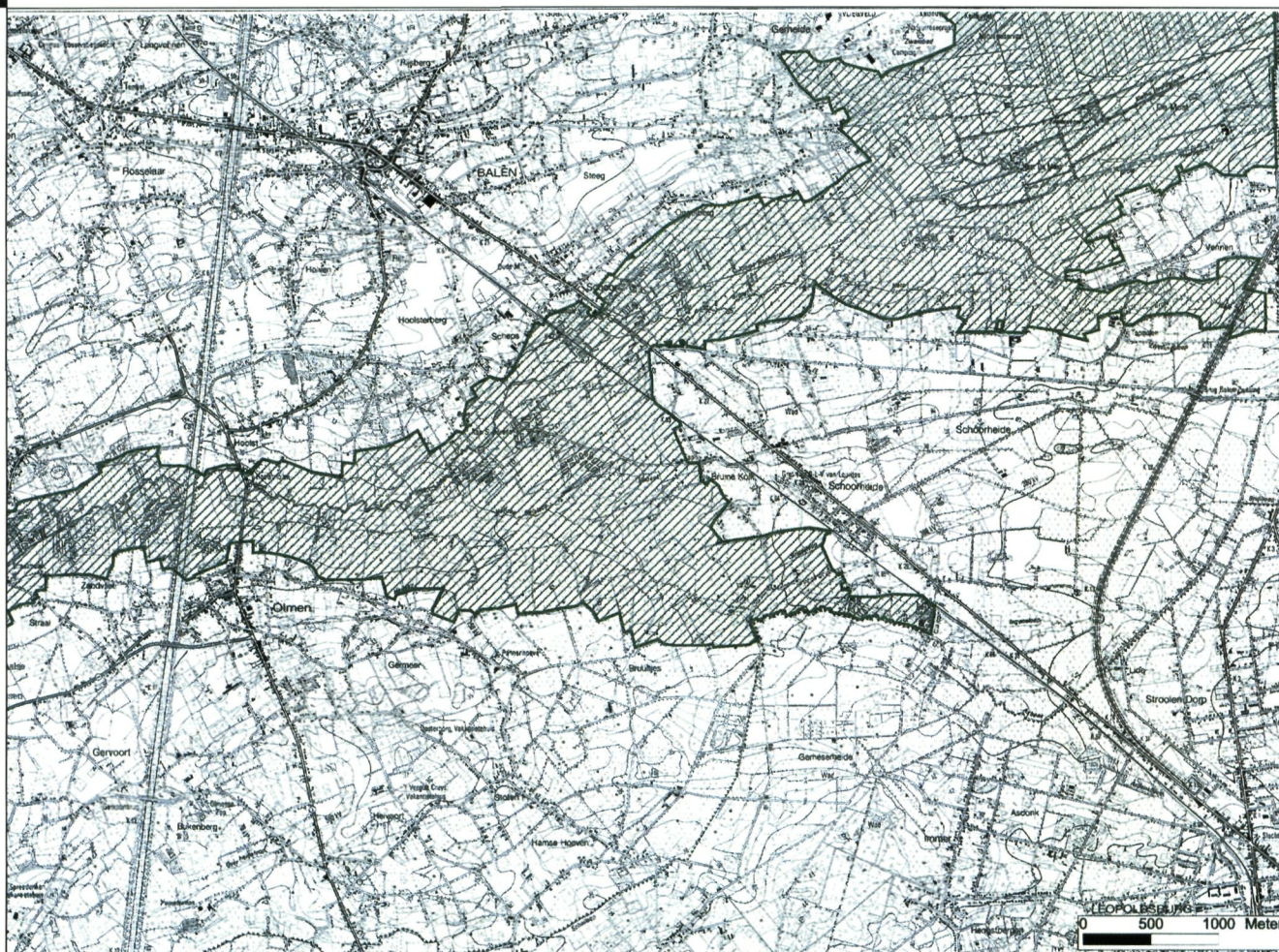
De Grote Nete ontspringt in Hechtel (Limburg), op het Kempisch Plateau. Daar waar de Nete de provincie Antwerpen binnenstroomt, ter hoogte van het Kanaal van Beverlo, gaat ze over van haar boven- naar haar middenloop en krijgt ze een uitgesproken meanderend karakter. Neem daarbij de talrijke zijriviertjes en het is duidelijk waarom de gemeente Balen trots mag zijn op haar nog zeer grote, groene, veelal waterrijke open ruimte vanaf de grens met Limburg tot aan het gehucht Hulsen nabij de gemeente Meerhout.

EEN UITGESTREKT WATERRIJK GEBIED

Ten zuiden van de dorpskern van Balen strekt zich de Netevallei uit van het Kanaal van Beverlo (*Kerkhoven*, ongeveer 42 m) tot aan de Straalmolen (*Hulsen*, ongeveer 27 m).

Vier opvallende lineaire elementen doorsnijden de vallei van noord naar zuid: de gewestweg Balen-Leopoldsburg (N18) (*Schoor*, ongeveer 35 m) met de spoorlijn Mol-Hasselt en het Kanaal van Dessel naar Kwaadmechelen met de weg Balen-Olmen.

Door de aanwezigheid van verscheidene zijlopen en hun samenvloeiing met de Grote Nete wordt de Netevallei in Balen gekenmerkt door een verbreed alluvium. De lokale waterlopen vloeien van oost naar west. Ten noorden van de Grote Nete lopen de Grote en de Kleine Hoofdgracht ongeveer 6 kilo-



▲ Kaart met aanduiding ankerplaats

meter parallel, en monden er samen in uit nabij het gehucht Scheps. Ten zuiden van de Grote Nete vloeien de Hanske Selsloop, mee gevoed door de Visbeek, en de Asbeek, mee gevoed door de Brisdilloop. Juist voor haar monding loopt de Asbeek over een goede kilometer op ongeveer 150 meter parallel met de Nete.

Over de hele lengte van de vallei treedt diepere, eerder regionale kwel (1) uit. Dank zij de aansluiting van de riolering in Leopoldsburg op een nieuw zuiveringsstation, is de waterkwaliteit van de meeste beken sterk verbeterd.

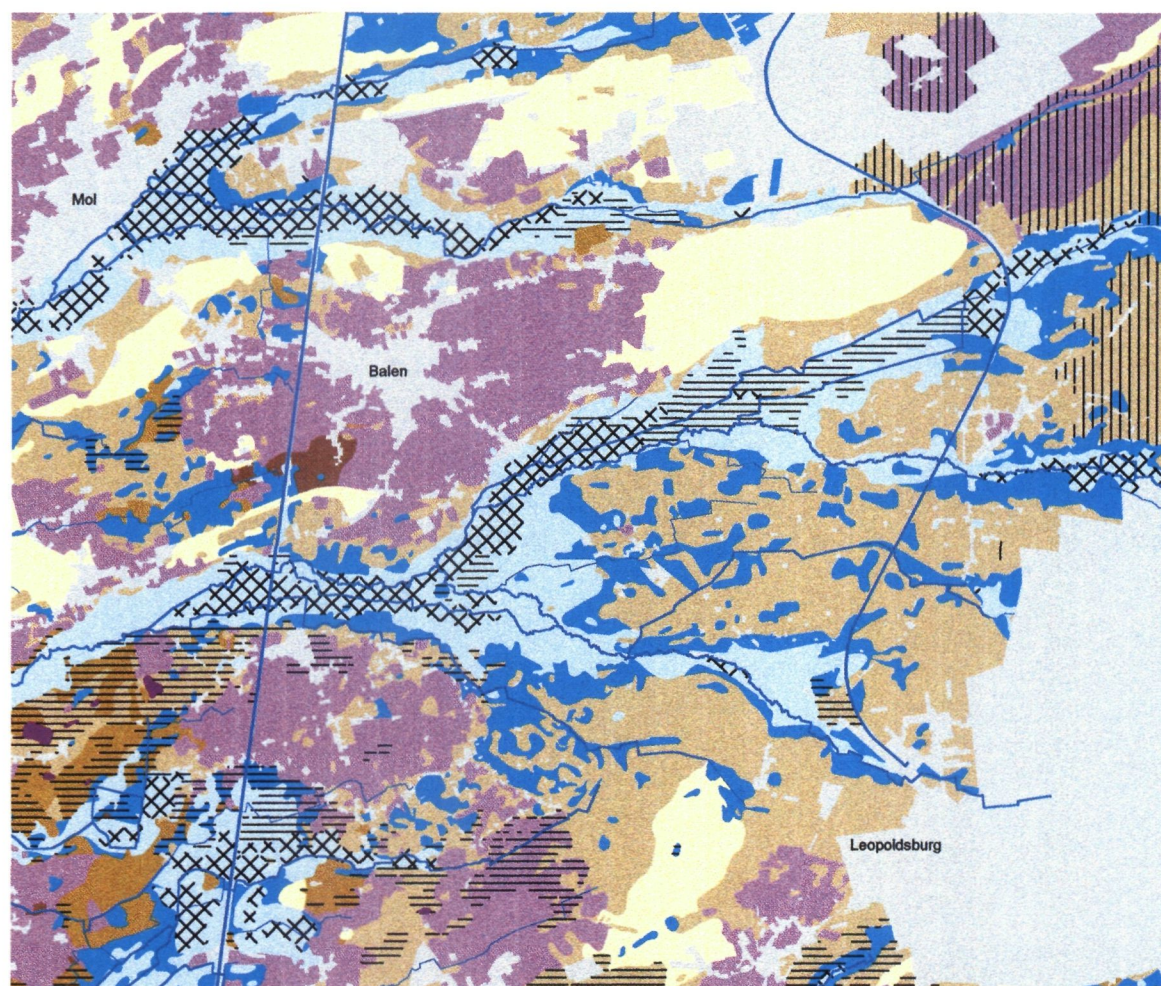
ZAND, LEMIG ZAND EN VEEN (2)

Het geologisch substraat in de Netevallei te Balen wordt gevormd door de Klei van Boom, de top van de Formatie van Rupel. Hierop rust de Formatie van Diest (*Boven-Mioceen*), een laag van groene en bruine glauconietrijke half grove zanden (250 μ) met variabele korrelgrootte, zwak kleihoudend met

aan de top veelvuldig violette kleilaagjes. Deze laag dagzoomt ten westen van de Zillendijk, waar ze een dikte bereikt van 150 meter.

Ten oosten van de lijn Scheps-Bruine Kolk ligt hierop de Formatie van Kasterlee met homogeen fijn zand (150 μ), mica- en licht glauconiethoudend. De dikte van deze laag neemt toe naar het oosten, tot vijftig meter. Op de Formaties van Diest en Kasterlee werd tijdens het *Pleistoceen* (Kwartair) niveo-eolisch zand afgezet. Nadien, in het *Holoceen*, werd in de vallei(en) alluviaal materiaal afgezet, terwijl in het noorden – voornamelijk in het Keiheuvelgebied – stuifduinen ontstonden.

Het grootste deel van het besproken gebied bestaat uit zandige grond, terwijl in de valleien van de Grote Nete en de Asbeek ook lemige zandgrond en gronden op weinig materiaal voorkomen. In de beekdepressies ligt de grondwatertafel op minder dan 125 cm onder de oppervlakte, in de venige plassen zelfs aan de oppervlakte.



Vereenvoudigde
bodemkaart
(uitg. VLM)

	Kunstmatige gronden		Stuifduinen en zandbodems zonder profielontwikkeling		Zand-, klei-zand- of leemsubstraat
	Plaggenbodems en bodems met dikke humeuze bovengrond		Gedegradeerde en matig tot sterk gedegradeerde zandgronden		Veensubstraat
	Tertiaire opduiking		Gedegradeerde en matig tot sterk gedegradeerde lemig zandgronden		Kanalen
	Alluviale gronden		Gedegradeerde en matig tot sterk gedegradeerde zandleem- en licht zandleemgronden		Belangrijke onbevaarbare waterlopen
	Gronden met natte gedegradeerde zandbodems		Stenig substraat		

BALEN ONTSTOND AAN DE NETE (3) (4)

Iets ten noorden van de Grote Nete in Balen liggen enkele oude gehuchten: Hulsens, Schoor, Scheps en Ongelberg, in aanleg driesen. De bewoning was hier aanvankelijk geconcentreerd rond driehoekige pleintjes, die in het huidige stratenpatroon bewaard bleven.

Algemeen wordt het gehucht *Scheps* (Latijn: 'Scapis') beschouwd als de bakermat van Balen. Het middeleeuwse gehucht Scheps bestond uit drie zeer kort bij elkaar gelegen driesjes. De boerderijen waren geconcentreerd rond drie pleintjes waarop enkele wegen convergeerden. De annalen situeren

in Scheps een Frankisch hof aan de samenvloeiing van de Hoofdgracht met de Grote Nete. Geometrisch en geo-elektrisch onderzoek wezen uit dat hier naar alle waarschijnlijkheid al in de Gallo-Romeinse tijd een villa stond.

De Picardische abdij (benedictijnerabdij) van Corbie nabij Amiens (Frankrijk), onder voogdij van de abdij van Munsterbilzen (Limburg), is de oudst bekende gezagsinstantie te Mol en omstreken. Vanaf 774 bezat zij talrijke abdijsgronden, leen- en cijnsgronden in Mol, Balen, Dessel en Meerhout. Zij was tevens eigenaar van de jachtwarande en het waterrecht, waardoor zij het visrecht op de Nete en het alleenrecht op het bouwen en

uitbaten van watermolens bezat. In Balen werden de tienden geïnd door de abdij van Munsterbilzen. In die periode zou Scheps een leenhof met kasteel en watermolen geweest zijn.

In 1267 werd het vrijgoed, met het bijbehorende cijnshof en het patronaatsrecht over de Balense kerk, overgedragen aan de abdij van Averbode. Onder dit bestuur werd Scheps een Laathof (verhuurd aan laten of lijfeigenen). Het gehucht werd tevens een meierij met een eigen bestuur, bestaande uit een meier of burgemeester en een raad van zeven gezworenen.

In 1445 werd in Scheps een windmolen opgericht bij hertogelijk octrooi. Deze molen, nog zichtbaar op de kaart van de Ferraris, zou tot in 1799 stand houden.

Tot in 1630, het jaar dat ze door een brand vernield werd, stond de Balense pastorie op Scheps. Zij zou de zetel en het laatste overblijfsel van 'Het Hof van Scheps' geweest zijn. Gezien de grote afstand tot de kerk in het huidige Balense centrum, werd een nieuwe pastorie op Reit gevestigd.

Rond 1680 werd tussen Scheps en Schoor, iets ten oosten van de huidige spoorlijn, het Pannenhuis (5) opgericht, een aanzienlijke boerderij in vakwerk 'Spaanse stijl'. Hier zetelde weleer het laat- of cijnshof van Scheps, toebehorend aan de abdij van Averbode, dat tevens fungeerde als lagere rechtbank tot beslechting van cijnsgeschillen tussen onderhorige laten. Na zijn bescherming is het gebouw bijna volledig ingestort, het rechterdeel van de voorgevel uitgezonderd. Momenteel wordt het Pannenhuis met nieuw en elders gerecupereerd materiaal heropgebouwd.

Vanaf 1559 kwam het grondheerlijk bewind in handen van adellijke heren en begon stilaan de uitverkoop van de goederen in Scheps.

Volgens een legende zou in het Frankische 'Hof van Scheps' de heilige Odrada geboren zijn. Sommige bronnen situeren haar in de 8ste eeuw, andere in de 11de eeuw. Op enkele honderden meter van dit hof bevindt zich het Odradaputteke, een bron waaraan een heilzame werking wordt toegeschreven. Hier werd in 1896 een bedevaartkapel ter ere van de Heilige Odrada opgericht.

Etymologisch komt de naam Balen van 'Baenle', wat betekent: plaats aan de baan. Balen ontstond dus als een langgerekt driesdorp aan het knooppunt

van de heerbanen naar Leuven, Antwerpen, Gelderland en Rijnland.

Balen-Schoor is ook een voorbeeld van een langgerekte dries. De oriëntatie komt overeen met de verbindingsweg van Scheps naar Ongelberg. De kern wordt gevormd door een driehoekig pleintje met de 17de-eeuwse kapel toegewijd aan de heilige Thomas van Kantelberg. In feite gaat het hier om Thomas Becket, de aartsbisschop van Canterbury, een Engelse heilige uit de 12de eeuw die onder andere vereerd en aangeroept werd tegen brand. De oorspronkelijke kapel van 1460 werd tijdens de Reformatie vernield en in 1618, tijdens de Contrareformatie, weer opgebouwd. Het toponiem 'Schoor' is een rechtstreekse verwijzing naar een brug over de Grote Nete. Schoor was de laatste bewoonde plaats voor de grens met het Prinsbisdom Luik.

De oudste vermelding van *Hulsen*, het meest uitgestrekte gehucht van Balen, dateert van 1289.

OLMEN, EEN GESCHIEDENIS APART (6)

De Grote Nete vormt de fysische grens tussen Balen en *Olmen*, in 1976 gefusioneerd met Balen. Door de enorme veranderingen in het laatste kwart van de twintigste eeuw - toenemende versnippering van open ruimte door verkavelingen en lintbebouwing, recente teloorgang van de landbouw, verloederding van het milieu, grotere mobiliteit - evolueerde Olmen van een autonome, dun bevolkte landbouwgemeente naar een groene, residentiële deelgemeente. Onder andere doordat grote industriële vestigingen ontbreken - in tegenstelling met de hoofdgemeente Balen - kende Olmen tussen 1846 en 1961 een bevolkingsaan groei van slechts 62%, terwijl in andere gemeenten in de Oosterkampen het aantal inwoners in die periode verviervoudigde.

In de Middeleeuwen was Olmen een autonome heerlijkheid aan de oostgrens van het Hertogdom Brabant. In 1288 stond Nicolaes van Olmen de tienden van Olmen af aan de abdij van Floreffe, meer bepaald ten voordele van hun jongste landbouwstichting in Postel. Tot in 1795 speelde de abdij van Postel een voorname rol in Olmen, onder meer door er jaarlijks de tienden van de oogst te innen. In 1397 schonk hertogin Johanna van Brabant de hoge heerlijkheid aan Aert van Crayenhem, heer van Grobbendonk en Bouwel. De heren verbleven



meestal buiten de gemeente, waardoor de macht van de lokale notabelen voortdurend toenam. De belangrijkste families wisten alle ambten in hun familie te houden: secretaris, notaris, rentmeester... Vanaf het Koninkrijk der Verenigde Nederlanden en na de Belgische onafhankelijkheid vestigden de grote boeren zich stevig in het dorpsbestuur. In die periode sloeg de crisis toe in de landbouw. Vele landbouwers moesten werk zoeken in de industrie, voornamelijk in de streek van Luik en Antwerpen.

Aan het einde van de 18de eeuw telde Olmen ongeveer 1000 inwoners. De landbouw was de belangrijkste bestaansvorm. Slechts 5% van de bedrijven had meer dan 5 ha akkerland. Bijna 60% had minder dan 2,5 ha. In de overwegend gemengde bedrijven werd vooral rogge en, in mindere mate, boekweit geteeld en namen runderen een voor de Kempen meer dan normale plaats in (gemiddeld 5,7 volwassen runderen per bedrijf; Mol 5 en Lommel 3 tot 4 per bedrijf). Dit is te verklaren door de ligging in de Netevallei, waar veel weiland beschikbaar was.

De woonkernen bevonden zich op de overgang van de beekdalen naar de hoger gelegen gronden. Nabij de Grote Nete en de Asbeek lag Olmen (Germeer); de huizen lagen er in een krans rond een centraal akkercomplex. De kern Straal was in feite een ont-

ginning (bouwland) in de heide in de vorm van een eiland, met een gemeenschappelijke drenkplaats voor het vee.

De aanleg van het kanaal Dessel-Kwaadmechelen, opengesteld in 1858, was een zeer belangrijke ingreep in het landschap van Olmen, maar de sociaal-economische impact was slechts van onrechtstreeks belang: er konden dagloners aan het werk en vanuit de steden werd mest aangevoerd. Vermits in Olmen zelf weinig woeste (heide)gronden aanwezig waren, was irrigatie er niet nodig.

De modernisering van de landbouw, die niet direct leidde tot intensievere teelten, en een schaalvergroting kwamen er pas na 1960 en konden de demografische groei niet opvangen. Talrijke mannen emigreerden en pendelden naar de fabrieken van Mol (Gompel) en Balen (Wezel) of naar de steenkoolmijnen in Limburg. Tot het eind van de jaren 1960 waren er nog potstallen (7) in Olmen.

WATERMOLENS IN BALEN (8)

Aan de Grote Nete in Balen liggen nog drie watermolens als bakens in het landschap. De vierde, de Schepsmlen, verdween helaas in het begin van vorige eeuw.

De *Schepsmlen*, nabij de monding van de Hoofdgracht in de Grote Nete, ook 'Het Zwaddergat' genoemd, kwam in 1829 in privé-handen. Tijdens de zitting van de gemeenteraad op 13 maart 1906 werd beslist tot aankoop, onteigening en afbraak van de molen 'om een regelmatige afloop der rivierwateren te verzekeren en de aanleg van een watering mogelijk te maken'.

De *Topmolen* (9) ligt stroomopwaarts nabij het gehucht 'de Vennen' en het Kanaal van Beverlo, op de Maalbeek of Zweilingsloop. Deze kleine molen met één koppel molenstenen dateert uit 1850 en kadert in de grootscheepse landbouwontginning van de Schoorheide, waarbij de akkerbouw en dus ook de graanteelt aan belang wonnen.

De bouwheer, Carolus Vanderwegen, reeds molenaar te Bree, moet goed vertrouwd geweest zijn met de omgeving, want hij had ontdekt dat door een circa één kilometer lange beek te graven naar de Grote Nete, een verval van 3 meter bereikt zou worden zodat een bovenslagmolen gebouwd kon worden, een zeldzaamheid in de streek. De waterloop splitst zich op ongeveer 15 meter stroomopwaarts van de molen in twee parallelle kanalen: één voor de maalsluis en één voor de lossluis. De molen bezit nog het oude, houten raderwerk in plaats van de veel voorkomende gietijzeren kamwielen van recentere datum, en een klein waterrad met brede, houten velgen.

Hoewel de Topmolen beschermd is als monument (10), ligt hij er nogal verkommerd bij.

De *Hoolstmolen* (10) ligt juist ten oosten van de weg Balen-Olmen en het kanaal Dessel-Kwaadmechelen. De eerste vermelding dateert van de 13de eeuw. Tot begin deze eeuw bleef de Hoolstmolen volledig van hout. De huidige constructie met graan- en oliemolen dateert uit de 18de eeuw en is nog één van de weinige volledig behouden watermolens met olieslagwerk. De bakstenen wanden, het ijzeren waterrad, de sluis, de brug en de dakbedekking zijn van recentere datum. Het binnenwerk is nog steeds volledig van hout.

De olieslagmolen werd tot 1911 aangedreven door een afzonderlijk waterwiel oostwaarts op een tweede arm van de Nete die later werd gedicht, nadien door een motor via riemaandrijving.

Bijzonder aan de graanmolen is de frontale opstelling van de twee molenstenen. Sinds de restauratie in 1983-1984 is de molen weer maalvaardig met één waterrad.

De *Straalmolen* (11) ligt tussen de gehuchten Hulsen en Straal nabij de grens met Meerhout, aan de samenvloeiing van



De Topmolen
(foto L. Meesters)



De Hoolstmolen



Site van de Straalmolen

de Nete en de Heiloo. Hoewel de huidige molen dateert van 1934 – de houten onderslagmolen werd toen vervangen door een bakstenen turbinemolen – is hij in de provincie Antwerpen één van de weinige turbinemolens in nog uitstekende staat. Het malen gebeurt er nog op ambachtelijke wijze, met molenstenen en niet met walsen.

De Grote Nete stroomt als het ware dwars onder de molengebouwen (met woongedeelte) door. De kinetische energie van het water wordt in mechanische energie omgezet door middel van een kaplanturbine. Het rad heeft de vorm van een scheepsschroef met verstelbare bladen. De as hangt verticaal in een cilindrische schacht. Het water stroomt de schacht binnen door een krans van verticale leischoppen die in een kring boven het rad opgesteld staan. Bij een turbinemolen bevindt zich het relatief kleine schoepenrad in een horizontale positie en is het buitenwerk als zodanig uitwendig niet te observeren.

De Straalmolen heeft zeven eeuwen geschiedenis achter de rug, waarbij hij werd verwoest in 1613 en heropgebouwd, maar hij bleef bijna doorlopend in werking. Molenaar Jef Druyts maalt er nog steeds graan en plet er haver, maar wacht intussen vol spanning op de concrete gevolgen van de definitieve verkoop van het goed.

DE GROTE NETE VAN HET KANAAL VAN BEVERLO TOT DE N18

Deze sector van de Netevallei omvat drie belangwekkende gebieden: De Most, De Vennen en de Netevallei zelf.

De Most, een natuurreservaat beheerd door Bos en Groen (12)

Gelegen in de alluviale vlakte tussen de Kleine en de Grote Hoofdgracht, vormt De Most de overgang tussen het stuifduin- en heidegebied *Keiheuvel* en de vallei van de Grote Nete. Ten gevolge van turfwinningen vanaf de 16de eeuw ligt het gebied evenwel 1 tot 1,5 meter lager dan de bedding van de Grote Nete.

Aan het einde van de 18de eeuw bestond de Most voornamelijk uit 'onbegaanbaar moeras'. In 1810 verkocht de gemeente Balen De Most, toen ongeveer 374 ha 'woeste gronden', aan de heer Decaeter, een rentenier uit Antwerpen. In de periode 1830-1860 ontgon hij het domein in samenwerking met het toenmalige ministerie van Oorlog. Door het ontbreken van goede verbindingen was het legerkamp van Leopoldsburg voor zijn bevoorrading van hooi, stro, turf, rijs- en brandhout aangewezen op de oogsten van De Most. In die periode werd De Most als eerste grote werkgever in de streek een 'volwaardig gehucht'. Door de aanleg van een groot-schalig ontwateringssysteem kon het moeras omgezet worden in weiland. Ook de hoger gelegen gronden gingen men als landbouwgrond gebruiken. De armste gronden werden bebost. De oudste beuken- en eikendreven dateren uit deze tijd. Na de aanleg van het Kanaal van Beverlo, de steenweg Mol-Leopoldsburg en de spoorlijn Tienen-Breda rond 1860 konden de producten van De Most nog slechts met moeite concurreren met goedkopere waren van elders. De tewerkstelling in het gebied ging dan ook snel weer achteruit.

In 1867 kocht baron Delhappe d' Hauregard het domein. Hij liet er het huidige kasteel bouwen en een park met twee vijvers aanleggen.

In 1895 bestond het grootste deel van de ontwaterde moerasgronden uit weiden met houtkanten en hakhoutbosjes. Het hooi was voor de Balense boeren en voor het legerkamp.

In 1920 ging het domein over in handen van een Nederlandse houthandelaar, die grote delen van de bossen liet omhakken, voornamelijk om de bomen als mijnhout te verkopen. Vaak benutte men de voormalige bosgronden als akker; arme gronden bleven na de kaalslag braak liggen. De vijvers slibden dicht. In het zuidoosten werd de hoeve 'Colfmaekers' opgericht.

Vanaf 1938 werden door de heer Kalis de arme en nattere gronden die ongeschikt waren voor landbouw weer bebost met een menging van naald- en loofhout. Het afwateringssysteem werd hersteld met stenen en betonnen duikers en bruggen. De vijvers werden uitgegraven tot eendenkweekvijvers.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog was het domein een schuiloord voor weerstanders. De hooilanden werden toen gemaaid in het voorjaar en in september, met nabeweiding.

Na het overlijden van weduwe Kalis in 1973 raakte het gebied meer en meer versnipperd. Een poging van de pvba De Most in 1975 om 237 ha grond te verkavelen in ongeveer 435 bouwpercelen, lokte heel wat protest uit bij de bevolking. In 1978, bij de vaststelling van het Gewestplan Herentals-Mol, werden ongeveer 50 ha verkocht aan de Kempische Wooncentrale en kleinere enclaves aan enkele privé-investeerders.

Om verdere versnippering en eventuele verkaveling te beletten, kocht het Vlaams Gewest in 1980 ongeveer 100 ha aan. Door verwaarlozing en slecht beheer sinds 1973 was het afwateringssysteem in verval, waren dreven en bosgedeelten geveld, weiden verruigd en was het grondwaterpeil gestegen.

In De Most wisselen naald- en loofbos af met graslanden. De naaldbossen bestaan voornamelijk uit Fijnspar of Corsicaanse den, soms gemengd met Lork en Douglas. De loofbossen bestaan uit Populier of Amerikaanse eik, eventueel gemengd met Zomereik, Ruwe berk, Tamme kastanje, Moeraseik en/of Lork.

De graslanden hebben een moerassig karakter met recente veenvorming door de stijging van het waterpeil. Tussen de Kleine en de Grote Hoofdgracht worden ze omzoomd door bossen en doorkruist door eikendreven. Interessant zijn de vegetaties van het Dotter- en Moerasspireaverbond en van de Rietklasse. Plaatselijk komen er een aantal zeldzame en/of beschermde planten voor: Draadrus, Waterdrieblad en Brede wespenorchis.

► De Vennen aan de
Kleine Nete
(foto L. Meesters)

►► De Vennen
(foto L. Meesters)



De fauna van De Most en van de graslanden in het bijzonder is rijk en gevarieerd. Samen met de Netevallei in Scheps herbergt dit gebied de grootste reeënpopulatie van Balen. Tevens broedt in De Most een kolonie reigers.

De interessantste graslanden, ongeveer 3 ha, nabij het kasteel De Most, worden gemaaid en krijgen nabegrazing. Het uitgestrekte, meer verruigde grasland ten zuiden van de Eendenkom wordt beheerd door middel van zomer- en seizoensbegrazing met koeien.

***De vennen, een coulisselandschap* (13)**

Ten zuiden en ten zuidwesten van het kasteeldomein De Most ligt nog een merkwaardig coulisselandschap: de Vennen, waarvan de oorsprong minstens teruggaat tot de 19de eeuw (Dépôt de la Guerre, 1877). Ten noorden van de Grote Nete en aan weerszijden van de Kleine Hoofdgracht liggen hier nog de meestal smalle, repelvormige percelen omgeven door Zwarte els en/of Zomereik, die nog steeds in gebruik zijn als hooiland en graasweide. Ze maken nu deel uit van het pas opgerichte natuurreservaat 'De Vennen', dat bijna de hele Netevallei tussen de Topmolen en de Steenweg op Leopoldsburch omvat. Voor het gedeelte ten noorden van de straat 'Vennen' voorziet de vzw Natuurreservaten een nog 'geparceleerd' beheer; het zuidelijk deel tot aan de Grote Nete wordt echter opgenomen in het op langere termijn beoogde grote, aaneengesloten reservaat met extensief begraasde graslanden, bossen, moerassen en struwelen, met vervaging van de perceelsgrenzen, ook wel 'communaal model' (14) genoemd. De historische waarde van De Vennen zelf wordt hierdoor grotendeels van de kaart geveegd...

De vallei van de Grote Nete

In de tijd van de Ferraris (circa 1777) strekte de Schoorheide zich uit van het moerasgebied (nu De Most) in het noorden tot in Leopoldsburch, met slechts een smalle strook van voornamelijk beemden met houtkanten langs de 'Grote' Nete.

Ten zuiden van de weg naar Kerkhoven ('Schoorheide') ligt 'De Malou'. Dit gedeelte van de heide werd in de eerste helft van de 20ste eeuw door de verzekeringsmaatschappij Antverpia ingericht als landbouwgebied. Het stervormig wegen- en kavelpatroon, ontstaan bij de bebossing van de 'woeste gronden' in de tweede helft van de 19de eeuw (tijdens het bewind van Leopold I), en het open karakter van het landschap, springen in het oog.

Het eerste gedeelte van de Netevallei zelf – van het Kanaal van Beverlo tot in de omgeving van de Topmolen – heeft een vrij grootschalig, meer open karakter. Hier loopt de nog smalle, soms sterk kronkelende Grote Nete door hooilanden en weiden. Naar de 'Schoorheide' toe liggen uitgestrekte akkers. De vestiging van enkele grote landbouwbedrijven is hier zeker niet vreemd aan.

In het tweede gedeelte, van de omgeving van de Topmolen tot aan de Steenweg op Leopoldsburch, waar de Grote Nete en de Kleine Hoofdgracht op korte afstand van elkaar bijna parallel zuidwestwaarts vloeien, liggen nu nog steeds talrijke langwerpige percelen hooiland of weiland, omgeven door houtkanten van voornamelijk Zwarte els. Een aantal percelen bij de Grote Nete is spontaan geëvolueerd tot Elzenbroekbos. Het aandeel akkers is er vrij beperkt ten gevolge van de hoge grondwaterstand.



▲
Dépôt de la Guerre,
1877: Feuille XVII,
Planchette N° 6
(Baelen) en N° 7
(Bourg-Léopold) op
schaal 1/20.000

Naar de gewestweg toe – en dit heeft waarschijnlijk weer te maken met toegankelijkheid – liggen meerdere visvijvers (al dan niet met weekendverblijven) en oude Canadabeplantingen, beide producten van de tweede helft van de 20ste eeuw.

Intussen heeft de vzw Natuurreservaten hier ongeveer 28 ha in eigendom, De Vennen inbegrepen. In het gedeelte tussen Ongelberg en de Kleine Hoofdgracht blijft het cultuurlandschap behouden; de rest van de Netevallei behoort tot het grote blok met extensieve begrazing, het 'communaal model'.



◀ De Kleine Nete
bij de Topmolen



◀ Duiker van de
Kleine Nete onder
het Kanaal van
Beverlo

DE NETEVALLEI VAN DE N18 TOT AAN HET KANAAL DESSEL- KWAADMECHELEN (15) (16)

Ten zuiden van het gehucht Scheps wordt de Grote Nete gevoed door een respectabel aantal bovenlopen: de Kleine Hoofdgracht (monding ter hoogte van de Zillendijk), de Hanske Selsloop met de Visbeek (monding ter hoogte van de Vloedstraat), en de Asbeek, die ook water van de Brisdilloop ontvangt. De door deze waterlopen ontstane vallei ligt ruwweg tussen de Balense gehuchten Hoolst, Scheps en Bruine Kolk en de Olmense gehuchten Bruultjes, Germeer en Olmen (Centrum). Een gebied van bijna 500 ha is zowat volledig onbebouwd gebleven, wat op zich al zeldzaam is in Vlaanderen.



▲ Kaart van de
Ferraris: Mol
146(y16) (3) en (4)
op schaal 1/25.000

Een tweede zeldzaamheid is de perceelsstructuur, die vooral tussen de Grote Nete en de Hanske Selsloop/Asbeek nog duidelijk refereert aan de 18de eeuw. Op de kaart van de Ferraris (1777) wordt Scheps, met zijn wind- en watermolen ('Moulin de Schepser'), nog aangeduid als 'Schoor', terwijl het huidige gehucht Schoor de naam 'Ongelbergh' draagt. De Zillendijk tussen Scheps en Bruine Kolk, met de vertakking in de richting van de Hanske Selsloop, en de Halflochtdijk (weg langs de huidige Sint-Odradakapel) zijn al aangelegd. Tussen de Halflochtdijk en de Asbeek ('Heytorp') liggen nog twee grote enclaves met 'moerassige weide'.

►► De Hanske Selsloop

Op het kadasterplan van 1813, opgemaakt door meester J. Weesen, is de overeenkomst met de huidige structuur nog veel frappanter. Op vele plaatsen

► De Zillendijk
(foto's L. Meesters)

is de perceelsstructuur bijna identiek aan die op het kadasterplan van 1995. De loop van de beken zoals het 'Hansken Zels Loopken', de Visbeek en de Grote Nete, bleef onveranderd. De Zillendijk verbindt Scheps met de 'Steert Straet' (nu Bruine Kolk) en vertakt in de richting van het huidige Pidpa-gebouw. Ook de weg van Bruine Kolk naar 'Bruyndonken' (richting Hanske Selsloop) is al aanwezig.

De Halflochtdijk loopt door tot aan de schans aan de Hanske Selsloop en meer naar het westen ligt de Vloedweg, de verbinding van Hoolsterberg met de Grote Nete.

De toestand op de kaart van de 'Dépôt de la Guerre' van 1877 en de topografische kaart van het MGI van 1913 verschilt niet zoveel van die in





Recent kadasterplan

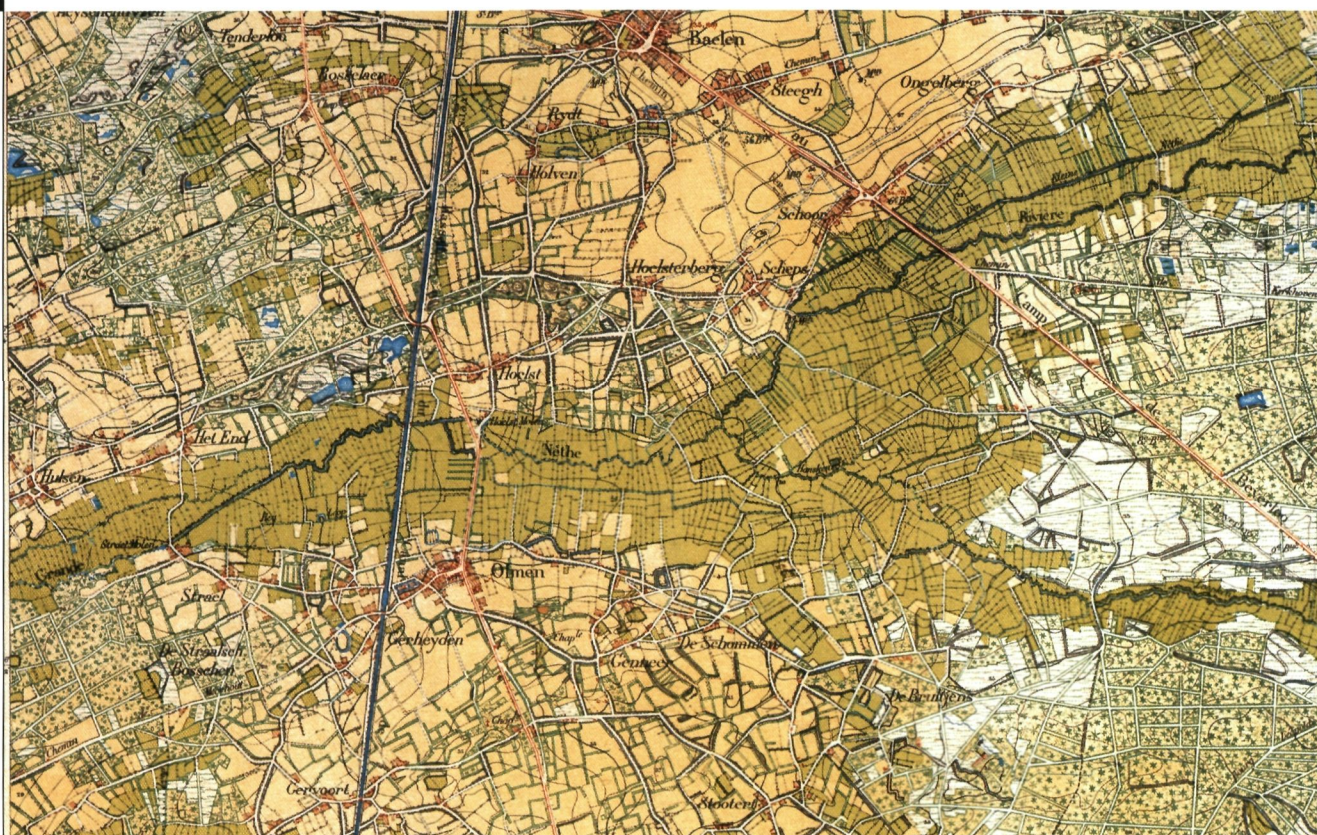


▲ De Grote Nete nabij
Scheeps
(foto O. Pauwels)

1813. Er liggen nog meer wegen: zo werd de weg van Hoolsterberg naar de Grote Nete doorgetrokken tot 'De Brultjens' en loopt de weg van Bruine Kolk naar 'Bruyndonken' verder over de Hanske Selsloop en de Asbeek, eveneens tot 'De Brultjens'. Ten opzichte van de Ferraris zijn er nog meer kleinere percelen met meer houtkanten. De spoorweg Antwerpen-Beverlo, in eerste instantie van militair belang, is in aanleg op de kaart van 1877.

De schans van Scheeps (17), die ligt aan de Hanske Selsloop, was eertijds een omgracht stuk grond met een aarden wal, waarop de bevolking zich bij gevaar terugtrok. Waarschijnlijk dateert deze schans uit de 16de eeuw, toen de streek geplunderd werd door roversbenden uit het prinsbisdom Luik en Gelderland. Nadien kwamen nog de legers van Oranje, muitende Spanjaarden en de Franse legers in de 18de eeuw. Tijdens al die consternatie werden de inwoners van Scheeps ook nog geteisterd door wolven.

In recentere perioden, vooral na de Tweede Wereldoorlog, werden enkele percelen met Canadabomen



beplant, visvijvers gegraven, weekendverblijven en een camping opgericht. Bij gebrek aan beheer begonnen sommige percelen te verruigen en evolueren ze tot Elzenbroekbos. Ten zuiden van de Hanske Selsloop/Asbeek, richting Olmen, kreeg het landschap een uitgesproken open karakter: houtkanten en wegen verdwenen, bemeste graslanden en maïsvelden werden aangelegd.

Grote delen van de Netevallei tussen de Steenweg op Leopoldsburg en het Kanaal Dessel-Kwaadmechelen refereren nog steeds aan méér dan twee eeuwen wisselwerking tussen mens en landschap. Door kleinschalige ingrepen zoals begrazing, maaien, kappen van hakhout, graven van greppels en ruimen van grachten, werd al die tijd een relatief ecologisch evenwicht in stand gehouden.

De vallei heeft bovendien een hoge natuurhistorische en esthetische waarde. Op het eerste gezicht is het landschap, zeker ten zuiden van de Hanske Selsloop, vrij monotoon, maar niets is minder waar. Het landschap is eerder homogeen te noemen, wat samenhangt met de geringe verstoring, en bij nader toezien zelfs gevarieerd.

Op natte tot zeer natte gronden op lemig zand, al dan niet met veensubstraat beginnend op geringe diepte, en op gronden op weinig materiaal tussen de Grote Nete en de Hanske Selsloop nabij haar monding, vinden we in volgorde van successie een brede waaier van vegetatietypen:

- voedselrijke wateren met o.a. Grote waterranonkel, Waterviolier en Tenger fonteinkruid;
- verlandingsvegetaties, al dan niet veenvormend, met Holpijp, Gele lis, Wolfspoot, Grote egelskop, Mannagrass en Rietgras of Riet, dit laatste soms in uitgestrekte, gesloten vegetaties;
- sloten en depressies met moerasvegetaties en/of rietland op de oevers;
- plaatselijk zuur laagveen met o.a. Wateraardbei, Moerasviooltje, Moerasbasterdwederik en Schildereprijs;
- graasweiden met Engels raaigras en Witte klaver, plaatselijk nog met Bosbies, Moerasbasterdwederik, Dotterbloem en Egelboterbloem;
- vochtige, licht bemeste graslanden met Zwarte zegge, Bosbies, Veldrus, Lidrus en Zeegroene muur;
- vochtige tot natte bemeste graslanden met Grote vossestaart, Gewoon reukgras, Beemdlangbloem, Goudhaver, Kale jonker, Moeraspirea, Echte koekoeksbloem, Echte valeriaan, Moerasrolklaver en Grote wederik;



▲
De Kleine Nete
te Scheps
(foto L. Meesters)

- natte ruigten met Veldrus, Moerasspirea, Dotterbloem en Zwarte zegge;
- riet- en zeggenmoerassen met ruigtekruiden;
- houtkanten van vochtige en voedselrijke milieus met vnl. Zwarte els vergezeld van Spork en Gelderse roos;
- natte bossen met vnl. Zwarte els of Grauwe wilg;
- populierenaanplanten met in de struiklaag Zwarte els en/of Gelderse roos en Boswilg.

Het meest in het oog springend is de grote vertegenwoordiging van vochtminnende planten, vooral ten zuiden van de Grote Nete. Dergelijke planten zijn bijzonder gevoelig voor ontwatering, vervuiling en gebrek aan levensruimte; hierdoor zijn ze erg kwetsbaar. Uit de geringe aanwezigheid van stikstofminnende planten is af te leiden dat er gelukkig nog geen overaanbod van stikstof is in de Netevallei te Scheps-Olmén.

Opmerkelijk zijn de groeiplaatsen van Slangenwortel op veen in een Elzenbroek aan de Nete en van Waterdrieblad, een typische kwelplant.

Enkel in het noorden van het gebied, nabij Hoolst, liggen enkele aangeplante naaldbossen met Amerikaanse vogelkers en plaatselijk aspecten van droge heide of droog zuur grasland en houtkanten van Zomereik, Ruwe berk en/of Wilde lijsterbes. Opvallend is ook de zeer geringe aanwezigheid van Ruwe berk in de beekbegeleidende bossen ten zuiden van de Grote Nete.

In de Grote Nete en de Asbeek, beide met goede waterkwaliteit, werden volgende vissoorten aangetroffen: Amerikaanse hondsvij, snoek, rietvoorn, blankvoorn, grondel, bermpje, bruine dwergmeer-



◀
Hooiland met Echte
koekoeksbloem
(foto L. Meesters)



◀
Dagkoekoeksbloem
(foto L. Meesters)



◀
Echte koekoeks-
bloem
(foto L. Meesters)



◀
Slangenwortel
(foto L. Meesters)

val, drie- en tiendoornige stekelbaars, zonnebaars en de zeer zeldzame beekprik en serpeling. De belangrijkste broedvogels zijn de torenvalk, de buizerd, de rans- en de steenuil, de blauwborst, de

▶ Waterdriëblad
(foto L. Meesters)

▶▶ Wulp
(foto L. Meesters)



▶ Libel
(foto L. Meesters)

▶▶ Ree
(foto L. Meesters)



nachtegal, de zwarte specht, de wielewaal en de bos- en sprinkhaanrietzanger.

Het zuidelijke, meer open deel van de Netevallei is een goed weidevogelgebied met broedgevallen van wulp, kievit en scholekster. De aanwezigheid van geelgors en roodborsttapuit hangt samen met het nog traditionele landbouwgebruik in het gebied.

WATERWINNING VERSUS NATUURBEHOUD? (18)

In de Netevallei nabij Scheps heeft de Pipda enkele jaren geleden een nieuwe waterwinning opgestart. Nabij de monding van de Visbeek in de Hanske Selsloop liggen vijf watervangputten met een boorgat van 60 tot 80 cm doormeter. Hierin steken geperforeerde filterbuizen met een lengte van 92 m en een doormeter van 16 cm, omringd door een laag grint die dienst doet als waterfilter. In 'Olmen-Nete' wordt het water opgepompt vanuit de watervoerende lagen in de Formatie van Berchem en het onderste gedeelte van de Formatie van Diest, op een diepte van -180 tot -88 m. Vanuit het pompstation aan de Zillendijk gaat het water naar het zuiveringsstation bij de waterwinning 'Olmen-Kanaal'.

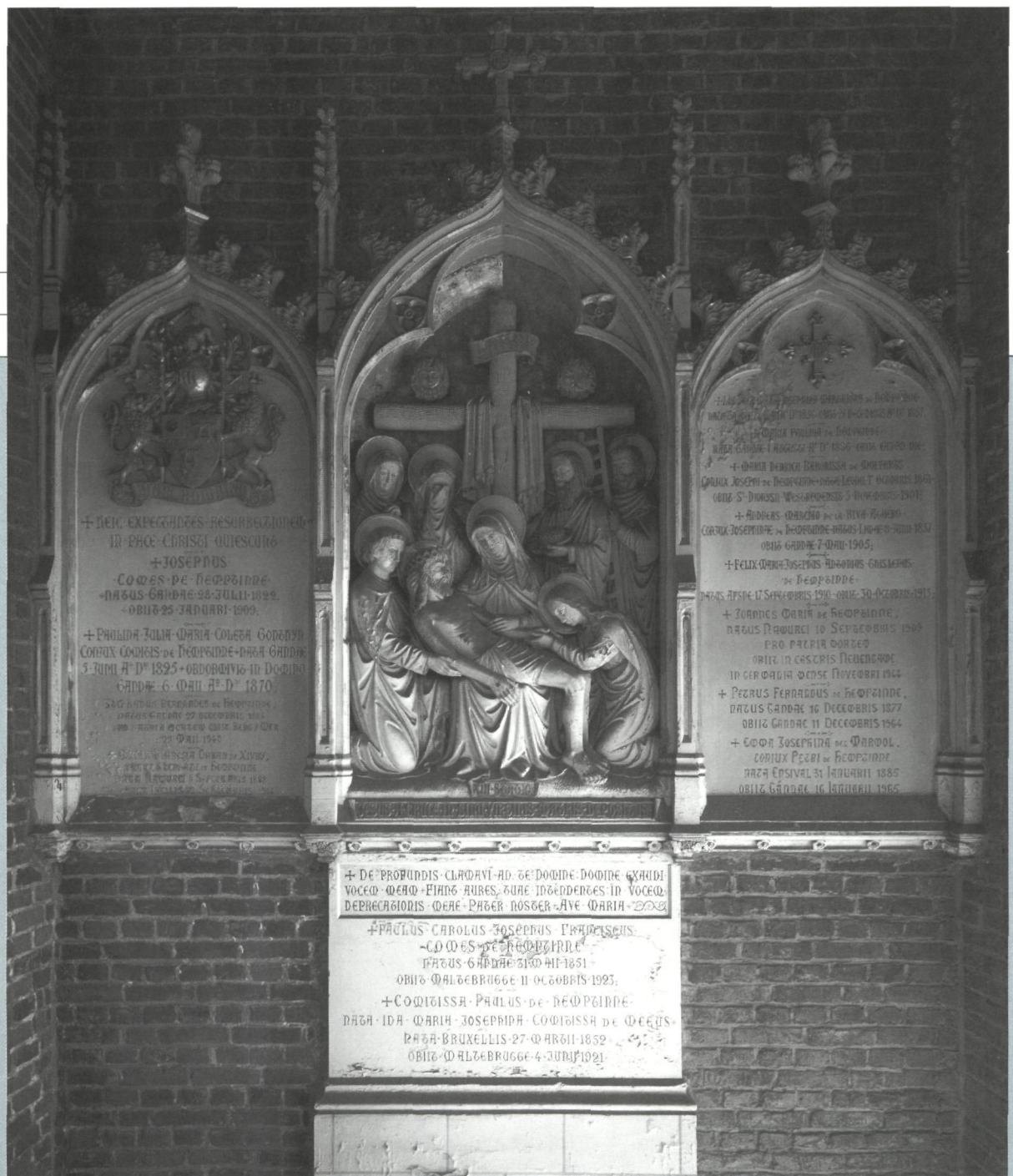
De watervangputten liggen in wettelijk vastgestelde beschermingszones, waarin strenge normen werden opgelegd aan de bemesting. Dit is één van de redenen waarom we in de nabije omgeving van de putten geen enkele akker aantreffen.

Zodra de waterwinning op volle toeren gaat draaien, zal zij hoogstwaarschijnlijk een daling van het grondwaterpeil tot gevolg hebben, naar analogie van de reeds eerder opgestarte waterwinning 'Olmen-Kanaal'. In samenwerking met het Departement Biologie van de UIA werden hierover enkele remediërende maatregelen uitgewerkt. Eén van de belangrijkste maatregelen is dat, bij droogte, kanaalwater wordt toegevoerd naar de talrijke verlaten visvijvers aan de Zillendijk via een buis komende van het Kanaal Dessel-Kwaadmechelen en Scheps.

Andere maatregelen zijn: het plaatsen van waterremmers op de beken, het plaatsen van stuwen op de kleinere grachten, het afschuinen van oevers van grachten, greppels en oude vijvers en de aanleg van veedrink- en/of amfibieënpoeien, dit alles om een snelle afvoer van het water tegen te gaan en plaatselijke infiltratie te bevorderen.

Intussen voert de Afdeling Natuur van Aminal (19) een doorgedreven aankooppolitiek in het gebied

Nr. 111
Bijlage bij
M&L 20/5
september-
oktober
2001



+ DE PROFUNDIS CLAMAVI AD TE DOMINE DOMINE EXAUDI
VOCEM MEAM FIATQUE AURES TUAE INCEPDERE IN VOCEM
DEPRECATIONIS MEAE PATRER NOSTER AVE MARIA

+ PAULUS CAROLUS JOSEPHUS FRANKENSTEIN

- COEUS DE HEPPENDE

NATUS 6 APRILIS 1851

OBITO BRUXELLES 11 OCTOBRIS 1923

+ COMITISSA PAULUS DE HEPPENDE

NATA IDA MARIA JOSEPHINA COMITISSA DE WEGERS

NATA BRUXELLIS 27 APRILIS 1852

OBITO BRUXELLES 4 JUNII 1921

Literatuur

André Cresens

SPOREN IN BELGIË 175 jaar spoorwegen, 75 jaar NMBS

Een verjaardag is vaak een aanleiding tot een gelegenheidspublicatie.

Sporen in België is in dat opzicht een buitenbeentje geworden. Vieringen en herdenkingen waren bij de spoorwegen legio tijdens de laatste decennia.

De reeks startte met 50 jaar NMBS in 1976, maar kwam vooral op gang met de 150^{ste} verjaardag van de inhuldiging van de eerste Belgische spoorlijn tussen Brussel en Mechelen in 1835. De reeks evenementen werd de daarop volgende jaren voortgezet te Antwerpen, Leuven en nog heel wat andere steden. Telkens zorgden lokale werkgroepen voor de publicatie van boeken of brochures die vooral de plaatselijke context belichtten. Een globaal overzicht van de geschiedenis van de Belgische Spoorwegen bleef echter achterwege. Tot op heden was er enkel het werkje *Geschiedenis der Belgische Spoorwegen* van Ulysse Lamalle dat in 1943 in het Nederlands en het Frans verscheen en dat 10 jaar later nog een bewerkte franstalige uitgave kende. Het initiatief dat vanuit de Universitaire Pers te Leuven genomen werd om een overzichtswerk te realiseren kreeg vanzelfsprekend de steun van de NMBS.

De ondertitel 175 jaar spoorwegen wekt wel enige verwondering, maar in 1825, het jaar waarin de spoorlijn Stockton-Darlington in Engeland in gebruik genomen werd, stonden al Engelse investeerders klaar om spoorlijnen aan te leggen ten behoeve van de koolmijnen in het zuiden van België dat toen nog deel uitmaakte van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Trouwens spoorlijntjes met paardentraction waren al eerder in deze industriële regio aanwezig. Na de onafhankelijkheid in 1830 werd op initiatief van de overheid, in het kader



van het economisch beleid, een eerste netwerk van spoorlijnen aangelegd waarvan de belangrijkste assen duidelijk internationaal georiënteerd waren. Vanaf 1842 kreeg de private sector de mogelijkheid om secundaire lijnen aan te leggen, maar vanaf 1870 kwam een nationalisatiegolf op gang. Na de Eerste Wereldoorlog zocht men omwille van de sterk gewijzigde economische toestand naar oplossingen voor de problemen van de spoorweg-exploitatie. Dat resulteerde in de vorming van een autonoom overheidsbedrijf dat een meer commercieel beleid kon voeren, investeringen op langere termijn kon plannen en een meer gerichte industriële politiek kon voeren: de NMBS, opgericht voor een duur van 75 jaar. De opkomst van andere transportmiddelen, waaronder vooral het wegverkeer, zorgde na de Tweede Wereldoorlog voor een sterk gewijzigde context. Het recente dichtslippen van het wegverkeer en de aanleg van hogesnelheidslijnen openen echter nieuwe perspectieven voor het spoorverkeer in de 21^{ste} eeuw.

Nieuw bronnenonderzoek en de situering van het spoorweggebeuren in een bredere context maakten een benadering vanuit een historisch, politiek, economisch en technisch kader mogelijk. Aan deze lijvige studie werkten 33 auteurs mee, waaronder academici uit binnen- en buitenland en deskundigen die zowel professioneel als in hun vrije tijd met de spoorwegen begaan zijn. Een belangrijke bijdrage werd

geleverd door leden van de Werkgroep Spoorweggeschiedenis die al ruim 15 jaar actief is en historisch onderzoek uitvoert rond diverse thema's.

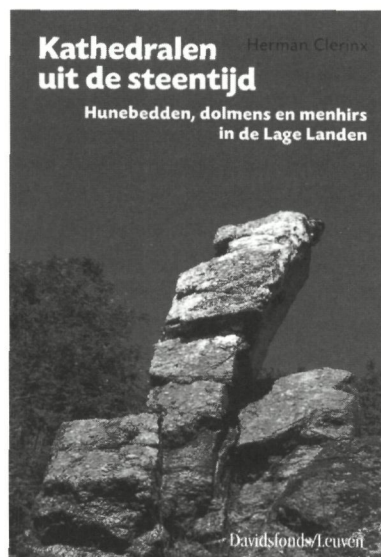
Het boek omvat 5 delen. Het eerste deel schetst de algemene context waarbinnen het Belgische spoorwegbedrijf tot stand kwam met aandacht voor de economische achtergronden, de groei van het Europese spoorwegnet in de periode 1825-2001 en de evolutie in eigen land. In deel 2 komt de 19^{de} eeuw aan bod met de pioniersjaren van de Belgische spoorwegen en de uitbouw tot het dichtste spoorwegnet ter wereld. De inbreng van de private sector bij de uitbouw van het spoorwegnet, evenals het beursavontuur van de Belgische spoorwegondernemingen en de aandeelhouders komen aan bod. Afzonderlijke onderwerpen, deel uitmakend van het tijdskader of aspecten uit de technische evolutie, worden in buitentekstkaders behandeld zoals de eenmaking van de tijd en de bouw van de hellende vlakken van Ans. Deel 3 behandelt de grondige herstructurering van het spoorweglandschap in de 20^{ste} eeuw: bijzondere aandacht gaat naar de exploitatie tijdens de beide Wereldoorlogen, het interbellum als scharnierperiode voor de Belgische spoorwegen en de naoorlogse periode met de nieuwe Europese uitdagingen. Even wordt ook de rol van de Nationale



Maatschappij van Buurtspoorwegen in de kijker geplaatst. Deel 4 belicht dan technologische, economische, sociale en culturele aspecten. De structuren en de organisatie van de NMBS worden in een historisch perspectief geplaatst, de NMBS als werkgever en de werkmansstreinen komen aan bod. De spoorwegen in Kongo Vrijstaat en Belgisch Kongo krijgen bijzondere aandacht, evenals grote werken in eigen land zoals de realisatie van de Brusselse Noord-Zuidverbinding. De technische aspecten worden overzichtelijk behandeld, zonder evenwel te sterk in detail te treden. Immers over rollend materieel zijn zeer talrijke publicaties voorhanden. Hierdoor vinden sommige treinfanaten in dit verband wel minder hun gading in dit werk. Dit is echter niet het geval voor het veiligheidsaspect en de geschiedenis van de signalisatie bij de Belgische spoorwegen, waarvan in dit boek voor het eerst een chronologisch overzicht verschijnt. Technische details werden hier eveneens beperkt tot deze welke nodig zijn om de ontwikkeling te kunnen schetsen. Met uitzondering van de "spoorwegkathedralen" werd ook de stationsarchitectuur tot op heden in België slechts sporadisch behandeld. In *Sporen in België* werd eveneens een eerste aanzet hiertoe gegeven. Deel 5 werpt tenslotte een blik op de toekomst.

Uit voorgaand overzicht blijkt duidelijk dat spoorweggeschiedenis zeer sterk uiteenopende facetten omvat. In dit boek werd met succes gestreefd naar een evenwichtige presentatie van deze aspecten. Deze benaderingswijze zorgt ervoor dat ook lezers die niet of weinig met het spoorweggebeuren vertrouwd zijn op een vlotte wijze in de wereld van het spoor binnengeloodst worden. De uitvoerige literatuurverwijzingen en bibliografie maken het voor de geïnteresseerde lezer gemakkelijk om een bepaald onderwerp verder uit te diepen. Immers ieder hoofdstuk zou het onderwerp van een afzonderlijke studie kunnen uitmaken. De zeer talrijke illustraties, waarvan de meeste in kleur, maken dat het geheel op grafisch vlak zeer verzorgd oogt.

Bart VAN DER HERTEN,
Michelangelo VAN MEERTEN,
Greta VERBEURGT (red.)
Universitaire Pers Leuven, 2001
480 p, 335 ill., 34 x 25 cm, gebonden,
linnen band, ISBN 90 5867 110 0



KATHEDRALEN UIT DE STEENTIJD

Het moeten niet altijd gotische kathedralen zijn, zoals blijkt uit de publicatie van Herman Clerinx: *Kathedralen uit de steentijd*. *Hunebedden, dolmens en menhirs in de Lage Landen*. Megalieten zijn altijd omringd geweest met een waas van geheimzinnigheid. Megalieten zijn grote stenen monumenten in het landschap, ook hunebedden, menhirs of dolmens genoemd. Van in de middeleeuwen reeds zoekt men naar de betekenis van deze intrigerende grote stenen uit de prehistorie. De auteur onderzoekt de verschillende mogelijke verklaringen, hun herkomst, hun datering, de bouwwijze, het transport, de sociale betekenis. In een tweede gedeelte wordt een overzicht gegeven van alle megalieten in België en Nederland. Het boek leest zeer vlot en is ruim geïllustreerd met zwart-wit en kleurenopnames.

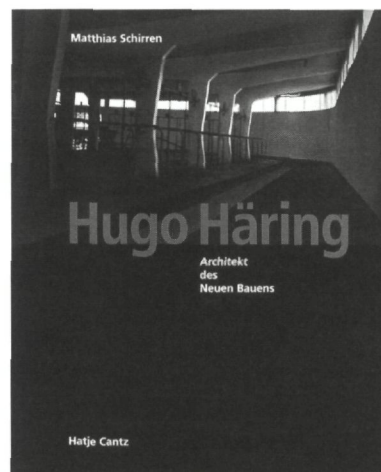
Herman Clerinx, *Kathedralen uit de steentijd*, uitgeverij
Davidsfonds/Leuven, 895 BF

Jo Braeken

DE KEUZE VAN M&L

Hugo Häring
Architekt des Neuen Bauens
Matthias Schirren
Ostfildern-Ruit, Hatje Cantz Verlag,
2001, 368 p., ISBN 3-7757-0940-1

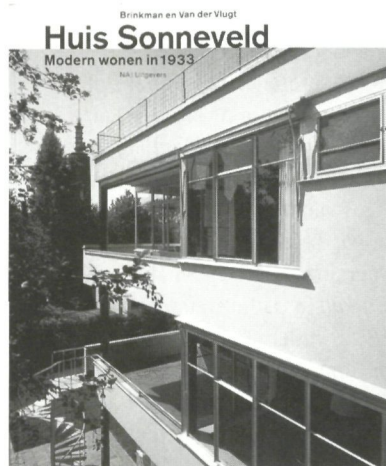
Monografie van Hugo Häring (1882-1958), protagonist van het Duitse modernisme, in de jaren '20 als medeoprichter van *Der Ring* samen Mies van der Rohe en later als theoreticus van organische architectuurstroming, die een consequente toepassing vond in sleutelwerken als het *Gut Garkau* in Ostholstein en *Onkel-Toms-Hütte* in Berlijn. Eerste omvattende en becommentarieerde oeuvre-catalogus met 227 projecten en realisaties, een volledige bibliografie en uittreksels uit zijn belangrijkste geschriften.



Huis Sonneveld
Brinkman & Van der Vlugt,
Modern wonen in 1933
Elly Adriaansz, Barbara Laan, Joris
Molenaar, Mienke Simon Thomas en
Jannes Linders

Rotterdam, NAI Uitgevers, 2001, 160 p., ISBN 90-5662-196-3

Rijk geïllustreerde publicatie met bijdragen over het ontwerp, de inrichting, de bewoners en de restauratie van Huis Sonneveld in Rotterdam, in 1933 opgetrokken door het architectenbureau Brinkman & Van der Vlugt voor één van de directeuren van de Van Nellefabriek, en vol chroom en kleur ingericht met seriemeubelen en lampen van Gispén en stoffen van Metz & Co. Als één van de best bewaarde woonhuizen van het Nieuwe Bouwen na uitvoerig onderzoek recent in originele staat gebracht en geopend als museumwoning.



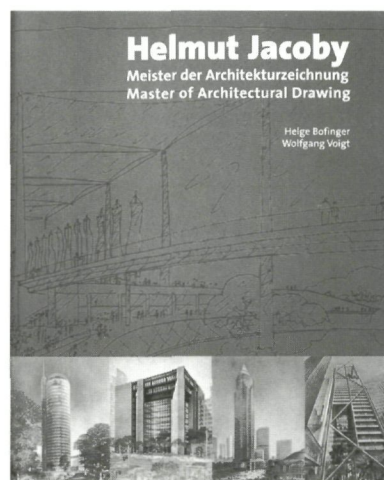
Maekawa Kunio and the emergence of Japanese Modernist Architecture
Jonathan M. Reynolds
Berkeley, University of California Press, 2001, 318 p., ISBN 0-520-21495-1

Monografie over de Japanse architect Maekawa Kunio (1905-1986), leerling van Le Corbusier en voorvechter van het modernisme - wars van de 'traditie' - in de Japanse architectuur. Auteur van het Japans Paviljoen op Expo 58. Introduceert vanaf de jaren '50 het gebruik van gewapend beton en levert met openbare gebouwen als de Tokyo Metropolitan Festival Hall een belangrijke bijdrage tot het 'brutalisme', om vanaf het midden van de jaren '60 althans vormelijk terug te keren tot het gebruik van baksteen.

Helmut Jacoby
Meister der Architekturzeichnung
Helge Bofinger en Wolfgang Voigt (red.)

Tübingen, Ernst Wasmuth Verlag, 2001, 228 p., ISBN 3-8030-0612-0

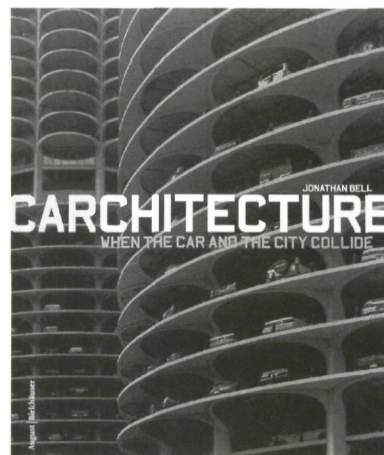
Catalogus van een tentoonstelling (DAM Frankfurt) gewijd aan Helmut Jacoby (1926), één van de bekendste architectuurtekenaars van onze tijd, die in de jaren '50 en '60 in de VS virtuoze presentatieperspectieven tekende voor architectenbureaus als Johnson, Saarinen, Pei, Breuer, Roche en SOM, een clientele dat na zijn terugkeer in Duitsland in 1968 een internationale allure aannam met talloze wedstrijddeelnames onder meer voor Foster. Diverse essays, een rijk geïllustreerd catalogusdeel en een oeuvrelijst.



Carchitecture
When the Car and the City collide
Jonathan Bell (red.)

Basel, Birkhäuser Verlag, 2001, 128 p., ISBN 3-7643-6454-8

Eigenzinnige publicatie over de drastische invloed van de auto en het verlangen naar individuele mobiliteit op de configuratie van de stad en de morfologie van het landschap, een revolutie die evenzeer de architectuur zelf en de esthetiek van het gebouw mede bepaalt. Ideeën, tekst en beeld rond deze vraagstelling, met een kritische keuze van gebouwen vanaf de jaren '50 tot nu.



De Sint-Laurentiuskerk te Lokeren in woord en beeld

Nico Van Campenhout (red.)
Lokeren, Stadsbestuur, 2001, 178 p.

Monografie over de Sint-Laurentiuskerk in Lokeren, waarvan de laat-barokke toren het stadsbeeld bepaalt. Het boek behandelt achtereenvolgens de parochiegeschiedenis vanaf de middeleeuwen, de bouwgeschiedenis van de huidige kerk die in 1725 tot stand kwam en haar voorgangers, de kerktoeren met beiaard en het orgel, gevolgd door een volledige inventaris van het meubilair en de kunstvoorwerpen.

Het Kasteel van Loppem

Véronique van Caloen, Jean F. van Cleven en Johan Braet
Oostkamp, Stichting Kunstboek, 2001, 256 p., ISBN 90-5856-010-4

Beklijvende en rijk geïllustreerde monografie over het Kasteel van Loppem, gebouwd in 1859-1862 in opdracht van baron Charles van Caloen en echtgenote Savina de Gourcy, naar ontwerpen van Edward Pugin en Jean-Baptiste Bethune, als 'totaalkunstwerk' één van de belangrijkste ensembles van profane neogotische architectuur en interieurdecoratie in België. Achtereenvolgens wordt gedetailleerd ingegaan op de familiegeschiedenis, de ontwerp- en bouwgeschiedenis met een uitvoerige beschrijving van het gebouw in al zijn onderdelen, de kunstcollecties en de tuinen.



Interieurs belicht

Erik Kleijn (red.)

Zwolle, Waanders Uitgevers, 2001, 224 p., ISBN 90-400-9591-4

Jaarboek van de Nederlandse Rijksdienst voor de Monumentenzorg gewijd historische interieurs en dit naar aanleiding van de landelijke manifestatie 'Historisch Interieur 2001'. Een dertigtal bijdragen belichten in een eerste deel het gezichtspunt van de overheid, belangengroepen en eigenaren op de zorg voor en de omgang met het interieur, en in een tweede deel de inhoudelijke rijkdom van de diverse categorieën interieurs. Beschouwelijke artikels worden beide delen gekoppeld aan korte beschrijvingen van voorbeeldinterieurs.

Leven in toen

Vier eeuwen Nederlands interieur in beeld

Frans van Burkom, Karin Gaillard, Eloy Koldewij, Ton Schulte en Joost Willink (red.)

Zwolle, waanders Uitgevers, 2001, 304 p., ISBN 90-400-9572-8

Verzorgd kijkboek met een selectie van honderd van de belangrijkste Nederlandse woonhuisinterieurs uit de periode 1600-1940, naar aanleiding van de landelijke manifestatie 'Historisch Interieur 2001', met tekstbijdragen door 50 deskundige auteurs. In woord en beeld komt aan de hand van deze 'Top 100' het historische woonhuis in al zijn facetten en doorheen de tijden aan bod: het samenspel

tussen binnen- en buitenkant, de binnenaafwerking met al zijn onderdelen en de inrichting.

Wooncultuur in de Nederlanden 1500-1800

Jan de Jong, Mark Meadow, Dulcia Meijers, Bart Ramakers, Frits Scholten, Mariët Westermann en Herman Roodenburg (red.)

Zwolle, Waanders Uitgevers, 2001, 316 p., ISBN 90-400-9539-6

Bundel met een tiental essays, voorafgegaan door een historiografisch overzicht, gewijd aan de wooncultuur in de Nederlanden van de 16^{de} tot de 18^{de} eeuw, van de architectuur en het interieur van de woning, de gebruiksvoorwerpen, tot de persoonlijke en representatieve functies van huis en 'thuis', en de voorstelling ervan in schilderijen en prenten. Essays over onder meer Simon Stevin, Jacob van Campen, Frederik-Hendrik, Bruegel, Vermeer en de Hooch.

Verwarmen en verlichten in de negentiende eeuw

Meindert Stokroos

Zutphen, Walburg Pers, 2001, 144 p., ISBN 90-5730-147-4

Studie over de geschiedenis van de installatietechniek in het 19^{de}-eeuwse Nederland, geïllustreerd met talloze voorbeelden van oude verwarmings- en verlichtingssystemen. Het gebruik van kaarsen en natuurlijke oliën maakte langzaam plaats voor lichtgas en petroleum, de hout- of kolengestookte potkachel evolueerde tot centrale verwarming, en het einde van de eeuw zag de intrede van de elektriciteit in het dagelijks leven.

Wenn das Haus Nasse Füße hat Mauerwerkstrockenlegung und Kellersanierung

Frank Frössel

Stuttgart, Fraunhofer IRB Verlag, 2001, 556 p., ISBN 3-8167-4721-3

Omvattend naslagwerk en compendium over de sanering en instandhouding



van door vocht en zouten beschadigd muurwerk. Naast de oorzaken en het verloop van het schadebeeld, worden de diverse producten, behandelingsmethoden en begeleidende maatregelen beschreven voor een oordeelkundige zowel verticale als horizontale waterdichting in bestaande bouwwerken. Andere hoofdstukken behandelen de schade aan hout door zwammen en insecten, en het ontstaan van schimmels door condensatie.

Fachwerkhäuser restaurieren, sanieren, modernisieren

Materialien und Verfahren für eine dauerhafte Instandsetzung

Wolfgang Lenze

Stuttgart, Fraunhofer IRB Verlag, 2001, 194 p., ISBN 3-8167-4730-2

Bevatelijk handboek over de constructieve en bouwfysische eenheden van het vakwerkhuis, de schade die door onoordeelkundige moderniserings- en instandhoudingswerken kan ontstaan, en de remedies om dit te voorkomen. Hierbij worden niet alleen bouwtechnieken en -materialen beschreven die teruggaan op aloud vakmanschap maar ook ervaringen met nieuw ontwikkelde methoden en producten.

Nature and Art

Dutch Garden and Landscape Architecture, 1650-1740

Erik de Jong
Philadelphia, University of
Pennsylvania Press, 2001, 229 p.,
ISBN 0-8122-3543-6

Engelse vertaling van het standaardwerk (eerste uitgave 1993) over de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur in de 17^{de} en 18^{de} eeuw. Van vijf tuinensembles: Het Loo, Heemstede, Zijdebale en de Hortus van Leiden en Haarlem, wordt een analyse gegeven van de architectonische aanleg en vooral de inhoudelijke betekenis, gaande van politieke propaganda of klassiek ideaal tot verzameling van kennis, in relatie tot de toenmalige literatuur, politiek, godsdienst, kunst en wetenschap.

Gartenkultur und Nationale Identität *Strategien nationaler und regionaler Identitätsstiftung in der deutschen Gartenkultur*

Gert Gröning en Uwe Schneider (red.)
Worms, Wernersche
Verlagsgesellschaft, 2001, 183 p.,
ISBN 3-88462-166-1

Bundel met een tiental bijdragen over het streven naar een nationale of regionale identiteit in de Duitse tuin-kunst, van de monumenten voor historische personen of gebeurtenissen in 18^{de}-eeuwse parken tot de representatie van het DDR-regime in het openbaar domein. Onder meer het vaak toegepaste *Heidemotiv*, de symboliek van de eik, Willy Langes militairistisch-monarchistische *Heldenhaine* en de landschappelijke 'teutoonse' ensceneringen van oud Germaanse archeologische relikten komen aan bod.

Alle boeken, een greep uit de recente aanwinsten, liggen ter inzage in de Bibliotheek Monumenten en Landschappen
Koning Albert II-laan 20 – bus 7
1000 Brussel
Tel. 02/553.82.27 – fax. 02/553.82.05
Jozef.Braeken@lin.vlaanderen.be

Beschermingen

Marijke Michiels

MONUMENTEN, LANDSCHAPPEN, STADS- EN DORPSGEZICHTEN, BESCHERMD IN JANUARI EN FEBRUARI 2001

ROESELARE WOONHUIS MET TUIN

Veldstraat 144-146

Monument

18/01/2001

In deze modernistische woning uit de jaren 30' experimenteerde architect J. De Bruycker met het gebruik van een betonskelet met paddestoelvoeren. In het vrij rijkelijke interieur komt de interesse van De Bruycker voor het totaal-kunstwerk en de waarde die hij hecht aan uitgesproken kleurstellingen naar voor. Voor de aankleding werkte hij samen met kunstschilder Victor Servranckx, de pionier van de abstracte kunst in Vlaanderen. De kubistische tuinaanleg van de Roeselaarse tuinarchitect A. Rousseau ligt in het verlengde van de architectuur.

ROESELARE WOONHUIS

Stationsdreef 187-189

Monument

18/01/2001

Woning in de vernieuwende, modernistische interbellumarchitectuur naar een ontwerp van de Roeselaarse architect J. De Bruycker. Typerende elementen zijn het betonskelet, de geometrische vormtaal met een sterk driedimensionaal karakter, het gediversifieerde materiaal- en kleur-gebruik en de visuele scheiding tussen dienstruimten en woongedeelten.

KNOKKE-HEIST VILLA DE BEIR

Dumortierlaan 8

Monument

18/01/2001

De villa De Beir wordt beschouwd als de beste en meest representatieve realisatie uit het architecturaal oeuvre van Huib Hoste uit de periode 1922-1927. Vertrekkend vanuit het idee dat de woning een beperkte levensduur zou kennen, maakte Hoste voor de bouw gebruik van experimentele en niet duurzame materialen. De vormgeving, het uitgekende grondplan en het experimentele karakter vormen de intrinsieke waarde van het gebouw. Voor de inrichting van de woonruimten werkte Hoste samen met kunstschilder Victor Servranckx.

NINOVE (Appelterre-Eichem) SINT-MARTINUSKERK

Monument

26/01/2001

Eenbeukig bak- en zandstenen kerkje (14de-15de eeuw) met kerkhof, omgeven door een bakstenen muurtje met pijlers en inkomhek. De westtoren met ingesnoerde spits, het rijk uitgewerkt zandstenen inkomportaal en het driezijdig koor vormen de voornaamste kenmerken van het exterieur, een 18de-eeuws pseudotransept en tongewelf met casementen bepalen de binnenruimte. In het interieur een op koperplaatjes geschilderde laat-18de-eeuwse kruisweg en volks ruitersbeeldje van Sint-Martinus.

NINOVE (Appelterre-Eichem) HOEVE 'HOF TE EICHEM'

Eichemstraat 22

Monument

26/01/2001

Het gesloten complex, een geheel van witgeschilderde gebouwen op gekoolteerde plint onder zadeldaken, is in oorsprong een 15de-eeuwse pachthoeve van het Sint-Janshuis te Gent. De 18de-eeuwse verbouwingen en 19de-eeuwse uitbreidingen bevinden zich rondom het nu gebetonneerde binnenerf: een woonhuis, stal met hooizolder, stalvleugel, bergplaats, bakoven en aan de straatzijde een brede inrijpoort.

NINOVE (Appelterre-Eichem)
EICHEM- EN LINDENBERGSTRAAT
Dorpsgezicht
26/01/2001

De percelen en huizen aan de Eichem- en Lindenbergstraat en de gronden en berm aan de straatzijde, palend aan de 15de-eeuwse pachthoeve 'Hof te Eichem' werden als dorpsgezicht beschermd omwille van het historisch belang van Eichem, dat tot 1289 een afzonderlijke heerlijkheid.

WETTEREN (Massemen)
HOEVE 'PRINSENHOF'
Dorpsplein 3
Monument
01/02/2001

Hoeve bestaande uit een woonhuis, stal, schuur, de restanten van een muur met hekpijlers en gietijzeren hek en aanpalende percelen. De hoeve is gelegen op de site van het voormalig kasteel van de Heren van Massemen. Het woonhuis uit de 2de helft van de 18de eeuw is een eenlaags bouwwerk onder pannenzadeldak met gewitkalkte bakstenen voorgevel, kalkstenen deuroplijsting en als imitatie natuursteen gepleisterde raamomlijstingen.

WETTEREN (Massemen)
SCHUUR EN STA
Dorpsplein 3
Monument
01/02/2001

De 19de-eeuwse schuur en stal vormen een onverbrekkelijk geheel met het woonhuis en de percelen van de hoeve. Beide gebouwen hebben gewitkalkte, bakstenen gevels, met in segmentboog afgewerkte poorten onder een pannenzadeldak.

WETTEREN (Massemen)
HOEVE PRINSENHOF
MET OMGEVING
Dorpsgezicht
01/02/2001

De hoeve is gelegen op de site van het voormalig omgracht kasteel van de Heren van Massemen uit de 11de eeuw. Na de verwoestingen tijdens de godsdiensttroebelen in de 16de eeuw,

werd het kasteel vervangen door een hoeve, begrensd door een kleine beek en knotwilgen. Tevens is de hoeve met bijhorende gronden deels gelegen op een 6de-7de-eeuws Merovingisch grafveld.

WETTEREN (Massemen)
DE OUDE LINDE
Dorpsplein
Monument
01/02/2001

De eeuwenoude grootbladige lindeboom, met een diameter van 5,7 meter, is een belangrijk beeldbepalend element van het dorpsplein te Wetteren.

WETTEREN (Massemen)
SINT-MARTINUSKERK EN
OMGEVING
Dorpsgezicht
01/02/2001

In de onmiddellijke omgeving van de beschermde Sint-Martinuskerk en de oude, als park heraangelegde kerkhof-

site treft men nog bewaard gebleven elementen van de oude dorpsbewoning: waaronder een bakstenen dorpschool met getoogde vensters, doorlopend tandfries en pilasters en een 19de-eeuws hoekpand met bepleisterde gevels en geprofileerde raamomlijstingen.

LEUVEN (Kessel-Lo)
OMGEVING VAN DE ABDIJ
VAN VLIERBEEK
Dorpsgezicht
23/02/2001

Het gebied van circa 60 hectare in de vallei van de Molenbeek behoorde tot de primaire leefruimte van de abdij van vlierbeek. Het is opgebouwd uit een complex van gebouwen, tuinen, vijvers, beemden, akkers en bossen. Een belangrijk onderdeel zijn de percelen die tot het einde van de 18de eeuw de vijvers van de abdij vormden, evenals het patroon van dijken, grachten en kanalen die samen met de Molenbeek het waterpeil in stand



De omgeving van de abdij van Vlierbeek
(foto C. Vandevorst)

hielden. Zowel kadastraal als landschappelijk is dit historisch systeem van waterhuishouding nog herkenbaar. In het gebied treft men nog sporen van een echte bosflora.

MERCHTEM
DE VOORMALIGE JONGENSSCHOOL
Reedijk 1
Monument
23/02/2001

Dit neoclassicistisch schoolgebouw uit het derde kwart van de 19de eeuw is een representatief voorbeeld uit het oeuvre van provinciaal architect Louis Spaak. Het complex is opgevat als een compact rechthoekig volume onder zwak hellend zadeldak, waarbij de klassieke proporties, symmetrische vlakverdeling en een decoratief benadrukt middenrisaliet een sobere monumentaliteit creëren.

MERCHTEM
VOORMALIGE JONGENSSCHOOL
Dorpsgezicht
23/02/2001

De voormalige schoolsite is historisch en structureel verbonden met de woning van de hoofdonderwijzer van de vroegere jongensschool. De onmiddellijke omgeving van de schoolwoning ligt momenteel grotendeels braak.

KORTENAKEN (Kersbeek-Miskom)
HET KASTEEL HOGEMEYER
Monument
23/02/2001

Het 'Hof van Landeloos', zoals het in de middeleeuwen bekend stond, was een achterleen van het leenhof van Brabant en zetel van een kleine heerlijkheid. Het goed is een voorbeeld van de typische evolutie waarbij een omwalde hoeve midden 18de eeuw werd uitgebouwd tot een stijlvol land- of luthuis, dat op zijn beurt rond 1860 werd uitgebreid en verbouwd tot het prestigieuze kasteel de Turck. De bak- en natuurstenen volumes illustreren de twee belangrijke bouwfasen: een hoofdvolume van het dubbelhuistype uit het derde kwart van de 18de eeuw, dat rond 1860 in dezelfde



▲ Kortenen,
Kasteel Hogemeyer
en kasteelhoeve
(foto's C. Vandervorst)

stijl werd uitgebreid tot een stijlvol, classicistisch geïnspireerd kasteel. De stilistisch afwijkende huiskapel uit 1859 met driezijdig gesloten koor en flankerende torentjes, appelleert aan de middeleeuwse vestingbouw en is een opmerkelijk voorbeeld van romantisch-pittoreske neogotiek.

KORTENAKEN (Kersbeek-Miskom)
KASTEELHOEVE
Monument
23/02/2001

De kasteelhoeve, die deel uitmaakt van de uitbreidingscampagne van rond 1860, vormt typologisch één geheel met het naastliggende kasteel. Deze middelgrote hoeve is samengesteld uit in U-vorm rond een binnenkoer geschikte bak- en natuurstenen volumes, waaronder een monumentaal vierkant poortgebouw met

wapenschild en symmetrische hoek-begrenzing onder een afgewolfd zadeldak.

KORTENAKEN (Kersbeek-Miskom)
HET LANDGOED HOGEMEYER
Dorpsgezicht
23/02/2001

Het domein Hogemeyer vormt een typisch voorbeeld van een omwalde hoeve, die in de loop van de 18de eeuw tot 'huis van plaisantie' werd omgebouwd en met formele tuinen omgeven. Na de verbouwingsfase van 1860 werd in de tuin een klein landschappelijk park aangelegd, waarvan het architecturaal reliëf en sporen van beplanting bewaard bleven.

KORTENAKEN (Kersbeek-Miskom)
ACHT BOMEN: TWEE TAMME KASTANJES, DRIE WITTE PAARDE-KASTANJES, EEN HONGAARSE ZILVERLINDE, EEN BRUINE BEUK, EEN ZOMERLINDE
Monument
23/02/2001

Het domein herbergt een aantal bomen die tot de oorspronkelijke beplanting van 1860 behoren en waarvan de meest uitzonderlijke individueel als monument werden opgenomen. Deze acht bomen met uitzonderlijk grote afmetingen, zorgen door hun verscheidenheid in kleur en textuur voor een rijk geschakeerd, esthetisch ensemble.

KORTENAKEN (Kersbeek-Miskom)
SINT-SERVATIUSKERK
Monument
23/02/2001

De toenmalige dorpsheer gaf in 1496 opdracht tot de bouw van de Sint-Servatiuskerk, die in de loop der eeuwen verschillende malen werd verbouwd en aangepast. Met haar door een sacristie en grafkapel geflankeerd, driezijdig gesloten koor, waarop een eenbeukig schip van vijf travéeën en een ingebouwde westtoren aansluiten is het een stilistisch heterogeen en architectuurhistorisch opmerkelijk geheel. Het door speklagen druk geritmeerde laatgotische koor getuigt van

het lang doorleven van de gotiek op het platteland, terwijl de classicistische beuk voorsnog de enig bekende en bewaarde architecturale realisatie vormt van de Tiense landmeter J.H. De Brie. In de binnenruimte getuigt de rijke meubilering, voornamelijk uit de 18de en 19de eeuw, van het meenaam van de dorpsheer.

KORTENAKEN (Kersbeek-Miskom)
PASTORIE
Kersbeek-Dorp 9
Monument
23/02/2001

Classicistische plattelandspastorie uit circa 1780. Het huidig voorkomen van dit bak- en natuurstenen dubbelhuis met symmetrische gevelopbouw gaat terug op aanpassingen uit 1826 en 1876. Het sobere buitenaspect manifesteert zich in het interieur, dat een traditionele indeling combineert met een overwegend 19de-eeuwse aankleding.

KORTENAKEN (Kersbeek-Miskom)
HET KERKHOF EN DE PASTORIETUIN
Dorpsgezicht
23/02/2001

De pastorietaun en het kerkhof, omgeven door een muur met smeedijzeren hekken, vormen historisch-typologisch één geheel met de kerk en pastorie en spelen een beeldbepalende rol.

TIELT-WINGE (Tielt)
VOORMALIGE HERBERG
Leuvensestraat 78
Monument
23/02/2001

Naar aanleiding van de aanleg van de steenweg Leuven-Diest (1778-1783) werd in 1781 een herberg opgetrokken. Zowel qua exterieur, structuur als indeling is de herberg nog opvallend intact. De gevels van dit classicistisch geïnspireerde dubbelhuis zijn voorzien van de karakteristieke, licht getoogde muuropeningen met een witbepleisterde, imitatie-natuursteenomlijsting.

TIELT-WINGE DE ONMIDDELLIJKE OMGEVING VAN DE VOORMALIGE HERBERG
Dorpsgezicht
23/02/2001

De aangrenzende percelen met groenbeplanting en restanten van recentere bijgebouwen maken integraal deel uit van de herbergsite.

MENEN
KAZERNEGEBOUW OF MILITAIR HOSPITAAL
Leopoldplein 12
Monument
23/02/2001

Gelegen aan het Leopoldspain en ingeplant op bastion nr. 2 is dit voormalig militair hospitaal een interessant document dat de krijgsvouwkunde uit de vorige eeuw verduidelijkt. Het hospitaal maakt deel uit van de militaire infrastructuur die door de Hollandse bezetters (1815-1830) werd opgetrokken. Na de onafhankelijkheid bleef dit complex zijn militaire functie - als kazerne - een tijdlang vervullen. Het indrukwekkende, bomvrije gebouw heeft een specifieke structuur, een opeenvolging van verscheidene bakstenen tongewelven steunend op dito dikke muren.

MENEN
LEOPOLDPLEIN
Stadsgezicht
23/02/2001

Het driehoekige plein ontstond in 1877 bij de aanleg van de huidige Molenstraat. Deze belangrijke open ruimte werd aangelegd in functie van het voormalig militair complex en deed dienst als oefenplein voor de soldaten. Zowel voor het militair hospitaal als het zuidwestelijk stadsdeelte vervult het Leopoldplein een beeld- en structuurbepalende rol.

MENEN
VESTINGMUUR
Vaubanstraat
Monument
23/02/2001

De grote Franse vestigingsbouwer Vauban bouwde Menen in 1679 tot modelvesting uit, als onderdeel van een dubbele verdedigingslinie die de Noordelijke grens van Frankrijk verdedigde. De Hollandse bezetters (1815-1830) reconstrueerden de vesting, met behoud van enkele bewaarde gedeeltes, als versterking tegen Frankrijk. De geometrische aanleg van het bouwwerk vormt op vele plaatsen het uitgangspunt voor de recentere stadsuitleg en de daaraan gekoppelde perceelsindeling. Restanten uit beide periodes werden omwille van de historische en sociaal-culturele waarde die ze vervullen als monument beschermd, waaronder een deel van de rechterflank en rechterface van bastion nr. 2 en een deel van de courtine tussen bastion nr. 1 en 2, gelegen in de Vaubanstraat.

MENEN
VESTINGMUUR en KAZEMATTEN
Waalvest
Monument
23/02/2001

Een vestingmuur en vier ondergrondse kazematten die deel uitmaakten van de linkerface, de rechterface en -flank van bastion nr. 11.

MENEN
VESTINGSMUUR MET KAZEMAT
Rijselstraat 104
Monument
23/02/2001

Het restant van een vestingmuur met ondergrondse kazemat dat deel uitmaakte van de courtine tussen bastion nr. 10 en 11. Deze restanten bevinden zich in de tuin van de woning Rijselstraat nr. 104.

MENEN
VESTINGSMUUR
Rijselstraat 106
Monument
23/02/2001

In de tuin van dit huis bevindt zich een restant van een vestingmuur, vermoedelijk uit de periode van Vauban (1679).

MENEN
KAZEMAT
Rijselstraat 93
Monument
23/02/2001

Een ondergrondse kazemat, een onderdeel van bastion nr. 10, gelegen achter de woning.

MENEN
VESTINGSMUUR EN 9 KAZEMATTEN
Blekerijvesting
Monument
23/02/2001

Achter de woningen in de Blekerijstraat bevindt zich een vestingmuur en negen bovengrondse kazematten. Het zijn de restanten van de linker- en rechterface en rechterflank van bastion nr. 9.

MENEN
VESTINGSMUUR en 22 KAZEMATTEN
Oude Leielaan
Monument
23/02/2001

In de Leiestraat ligt een vestingmuur met vermoedelijk tweeëntwintig boven elkaar gelegen kazematten, deel uitmakend van de rechterface van bastion nr. 8.

MENEN
VESTING en KAZEMAT
Benediktinessenstraat
Monument
23/02/2001

De vestingmuur met kazematten, een gedeelte van bastion nr. 4, is gelegen aan het Park Ten Walle.

MENEN
WAPENARSENAAL
Vaubanstraat 22
Monument
23/02/2001

Dit voormalig wapenarsenaal is een belangrijke getuigenis van de militaire infrastructuur, opgetrokken door de Hollandse bezetters in de periode 1815-1830. Het gaaf bewaarde, bomvrije gebouw met zijn specifieke structuur – twee beuken onder bak-

stenen tongewelven – vormt een interessant document van krijgsvaardkunde uit de vorige eeuw.

KORTRIJK
ARTILLERIETOREN
Deken Zegerplein
Monument
23/02/2001

De artillerietoren maakt deel uit van restanten van de Franse voorburcht die oostwaarts van de hoofdburcht gesitueerd was. Beiden werden in 1300-1302 in het kader van de Frans-Vlaamse oorlog (1297-1305) in opdracht van de Franse koning Filips de Schone gebouwd. De voorburcht (90 x 76 m) had een onregelmatige, veelzijdige plattegrond met nadruk op een sterke – deels bewaarde – weermuur aan zuidzijde en een enorme poort met brug en waterkeermuur aan de oostzijde. De artillerietoren deed oorspronkelijk dienst als drinkwaterciterne. Uit onderzoek blijkt dat een tweede toren op de oudste werd herbouwd, die vanaf de tweede helft van de 14de tot de 17de eeuw dienst deed als opslagplaats van buskruit. Verder werden in het gebied ten zuiden van de O.-L.-Vrouw kerk archeologische resten gevonden, waaronder scherpmateriaal uit de 2de eeuw en puin van een badhuis uit de 4de eeuw.

ZOTTEGEM
WOONHUIS
Laurens de Metsstraat 49
Monument
23/02/2001

De woning met atelier uit 1914 maakt deel uit van nr. 51. Het pand werd opgetrokken in art nouveau-stijl met gebruik van dezelfde gevelmaterialen. In de inkomhal een eenvoudig geometrisch vloerpatroon, houten bordesstrap met lambrizering, kast- en zitbank-combinatie en een historiserend plafond. Op de binnendeuren kondigen de bloemkorf-motieven van de met glas-in-lood gevulde bovenlichten de art deco-stijl aan.

**ZOTTEGEM
WOONHUIS**

Laurens De Metsstraat 51
Monument
23/02/2001

Hoekhuis in art nouveaustijl met verzorgd kleurig metsel- en voegwerk op een natuurstenen plint en een torenvormig uitgebouwde hoek met smeedijzeren borstwering. Op de gevel een tableau van faïencetegels waarin het bouwjaar "1913" en florale motieven werden verwerkt. De opbouw en vormgeving van het interieur getuigen – in tegenstelling tot de voorgevel – van een grotere soberheid, kenmerkend voor de meer geometrische vormen van het tweede decennium van de 20ste eeuw.

**ZOTTEGEM
WOONHUIS**

Laurens De Metsstraat 64
Monument
23/02/2001

Herenhuis met koetshuis en paardenstal uit het laatste kwart van de 19de eeuw. Op de wanden van de koetsdoorrit bevinden zich eind 19de-eeuwse geschilderde landschapstaferele. Aan de tuinzijde een annex met typisch afwerking voor het einde van de 19de eeuw: een gecementeerde gevel met imitatiepatroon van breuksteen en cementimitaties van boomstammen en -takken voor de deuromlijsting, borstwering en de open bordestrap. Een gekasseide koer, het hek met boomstamimitatie en de tuin met gevormde buxus en vijvertje vervolledigen het geheel.

**ZOTTEGEM
LAURENS DE METSSTRAAT
MET OMGEVING**

Stadsgezicht
23/02/2001

Een nagenoeg aaneengesloten rij herenhuizen met als gemeenschappelijk kenmerk het gebruik van veelkleurige gevelsteen, segmentboog- en rond- of korfboogramen en in cementbekleding uitgevoerde imitatie van breuksteen en boomstammen. De woningen dateren allen uit het

laatste kwart van de 19de en de eerste twee decennia van de 20ste eeuw. Bijzonder uitgewerkte straathoeken door afschuining ter hoogte van de begane grond of afronding van de hoek over meerdere bouwlagen, met bijkomend accent door een torenachtige uitbouw.

**ANTWERPEN
WOONHUIS**

Braderijstraat 24
Monument
23/02/2001

De woning werd in 1901 opgericht in neogotische stijl naar een ontwerp van Van Kuyck. Het pand vormt de overgang tussen de deels gereconstrueerde gildenhuisen van de Grote Markt en de aansluitende oorspronkelijke bebouwing in de Braderijstraat en de Zilvermidstraat.

Buitenkrant

Miek Goossens

HERITAGE@RISK

In november 2000 presenteerde Icomos Internationaal een eerste wereldrapport over het bedreigde erfgoed, het "*Heritage@Risk Report 2000*". Hiermee hoopte Icomos niet alleen de morele steun van de internationale opinie te bekomen in de strijd tegen bedreigingen van alle soorten, maar ook concrete resultaten te bereiken in samenwerking met alle krachten die geïnteresseerd zijn in het behoud en de conservatie van het cultureel patrimonium. Immers, als niet-gouvernementele organisatie kan Icomos sites in gevaar identificeren vanuit het strikte standpunt van de preservatie, en kan zich zonder politieke overwegingen buigen over de hopeloze situatie waarin historisch patrimonium zich bevindt in vele landen, om tevens gevaarlijke trends te onderkennen in een vroeg stadium. *Er worden in dit rapport verschillende soorten van bedreigingen onderscheiden: bedreiging door natuurlijke elementen(aardbevingen, windhozen, brand, wateroverlast). Daarnaast zijn er de oorlogen gecombineerd met etnische confrontaties en campagnes tegen culturen. Schade aangericht door de mens is een andere categorie, zoals de schade aangericht door de wereldwijde pollutie van lucht, water en land, zoals de pollutie gebonden vernietiging van stenen en metalen monumenten waarvan de schade de laatste decennia groter is dan deze aangericht door de eeuwen voordien. De snelle ontwikkeling leidt naar een steeds grotere landconsumptie die niet enkel archeologisch erfgoed bedreigt, maar tevens hele historische culturele landschappen. Het rapport van meer dan 60 landen illustreert het ganse gamma van gevaren voor ons cultureel erfgoed: van de misdadigheid van de illegale opgravingen en de leegroef van cultusplaatsen voor de internationale*

kunstmarkt, naar de impact van het globale toerisme. Speciale aandacht krijgen de bouw van een aantal stuwdammen(Turkije), de historische stadscentra lijdend onder ondoordachte vernieuwingsprocessen en de landelijke architectuur die in vele landen vervangen wordt door betonnen constructies die over de ganse wereld dezelfde zijn. Ook onze industriële geschiedenis en de meesterwerken van de 20^{ste} eeuw ontbreken niet.

Deze eerste editie van het *Heritage@Risk Report* kon niet volledig zijn. Ondermeer een bijdrage voor ons land ontbrak. Als – tijdelijke – voorzitter van het Belgisch nationaal comité hebben wij gemeend in de tweede editie van 2001 present te moeten zijn. Alhoewel onze problemen in vergelijking met vele aan bod komende landen luxeproblemen lijken te zijn, kunnen wij moeilijk volhouden dat hier geen dreigingen op ons erfgoed zouden rusten. In de algemene bestuursvergadering van het Belgisch comité werden voornamelijk twee categorieën erfgoed bij ons als bedreigd beschouwd: het religieuze erfgoed, meer bepaald de kerken, en de grote domeinen, voornamelijk kasteeldomeinen. Aangezien de problematiek van het religieuze erfgoed uiteindelijk als de meest representatieve voor de beide landsdelen kan beschouwd worden, hebben wij een bijdrage geleverd voor het volgende rapport onder de vorm van een case-study over de bedreiging van de kerken. Als basis werd een tekst gebruikt van onze Brusselse collega Brigitte Libois, lid van Icomos-Wallonië-Brussel, die werd aangepast en veralgemeend zodat deze representatief kan zijn voor beide landsdelen. In de volgende editie van *Heritage@Risk* zijn we dus present. U vindt de tekst hierbij integraal afgedrukt, in een Franse versie, een van de twee voertalen van Icomos Internationaal.

Indien U geïnteresseerd bent in de publicatie *Heritage@Risk Report 2000*, en in deze die voortaan jaarlijks zullen verschijnen, neem contact op met het secretariaat van Icomos Internationaal, 49-51 Rue de la Fédération, 75015 PARIS, France, E-mail: secretariat@icomos.org Her rapport is eveneens verspreid via Internet: www.international.icomos.org/risk/risk2000.htm

Jos Gyselinck

TE KOOP

Watermolen, genaamd Stayenmolen, gelegen Tiensesteenweg 204 te 3800 Sint-Truiden.

Het is een intacte bovenslagmolen uit de tweede helft van de 19^{de} eeuw met een door de fabrieksarchitectuur geïnspireerde opbouw, een overdekt waterrad, een gietijzeren maalgoot en dito roerwerk. De volledige installatie is nog aanwezig. De molen is maalvaardig. Het molengebouw en de volledige installatie zijn beschermd als monument. De watermolensite met bijhorende dienstgebouwen werden beschermd als dorpsgezicht.

Inlichtingen bij de eigenaar Theo Monard, Luikersteenweg 212, 3800 Sint-Truiden Tel. 011/67.15.63.

Edgard Goedleven

DE CD "HET ORGEL VAN HET BEGIJNHOF TE HOOGSTRATEN"

De derde CD-uitgave in de reeks 'The Flemish Organ Heritage' is het resultaat van een samenwerking tussen de afdeling Monumenten en Landschappen, VRT-Klara, Het Platform voor Begijn-

hoven en Het Orgel in Vlaanderen. De Hoogstraatse begijnhofkerk met het pas gerestaureerde Delhaye-orgel uit 1833 bleek een unieke locatie voor de opname van een CD waarbij het begijnleven uit de eerste helft van de negentiende eeuw 'muzikaal' gereconstrueerd wordt.

Er is ruim plaats voorzien voor koorzang, zoals die in het verleden op veel begijnhoven kan geklonken hebben: Gregoriaans naar de mode van de 19^{de} eeuw; antifonen en psalmverzen uit de vespers.

Voor de opname werd een beroep gedaan op de dames van het Vlaams Radiokoor onder leiding van Bart Vandeweghe, begeleid door Jan Van Mol aan het orgel en Marc Say op contrabas.

U kan de CD bestellen door overschrijving van 300 BEF of 7,45 EURO op rekening nummer 068-2290357-20 van Het Platform voor Begijnhoven, Begijnhof 26 te 2320 Hoogstraten. Info Tel. 03/314 65 88.

Walter Slock

UITGEVOERD PROJECT PROVINCIE OOST-VLAANDEREN STAD LOKEREN NATUURRESERVAAT "MOLSBROEK" GEBOUW BEZOEKERS- CENTRUM

In het beheerskader van het natuurreservaat "Molsbroek" heeft de stad Lokeren in 1985 een volwaardig bezoekerscentrum laten bouwen. Het bezoekerscentrum werd ter beschikking gesteld van de V.Z.W. Durme welke het 80 ha grote reservaat beheert.

Gelet op de bijzondere ligging (beschermde gebied d.d. 27/05/1975) en gelet op de bijzondere initiatieven van de Koning Boudewijn Stichting, Stad en Dorp '80, werd in 1984 aan het Vakgebied Architectuur van de Afdeling



Monumenten en Landschappen gevraagd een landschappelijk geïnterpreteerd bezoekerscentrum te ontwerpen welke moet voldoen aan de noden van de V.Z.W. Durme, de uiteindelijke gebruiker.

In 1985 werd het gebouw in gebruik genomen.

Na 15 jaar intensieve werking van de V.Z.W. Durme was een uitbreiding van het centrum onafwendbaar.

Er werd uitgegaan van het feit dat er slechts éénmalig kon worden uitgebreid.

Het bestaande, oorspronkelijk, gebouw uit 1985 werd volledig opgetrokken in hout. Zowel de structurele elementen als de wanden, afbouw en dakbedekking. De uitbreiding gebeurde in dezelfde geest en vorm.

Voor het architecturaal concept en ontwerp werd door de bouwheer, stad Lokeren, opnieuw beroep gedaan op het Vakgebied Architectuur van de Afdeling M&L (architect W.J. Sloek).

In juni 2001, zijn de werken opgeleverd en beschikt het centrum over bijkomende volwaardige bureauruimtes voor een staf medewerkers die noodzakelijk zijn voor het dagelijkse bestuur en beheer van het reservaat. De gidsen welke de talrijke groepen begeleiden kunnen er een tijdelijk onderdak vinden. De educatieve tentoonstellingsruimte werd heringericht

en kan worden gekoppeld aan de nieuwe polyvalente tentoonstellingsruimte.

De geïntegreerde cafetaria bleef in oppervlakte onaangeroerd maar wordt nu nauwer betrokken bij de gehele werking van het centrum.

Het oorspronkelijke gebouw had een bebouwde grondoppervlakte van 107 m² en werd nu uitgebreid met 39 m².

In volume betekent dit een uitbreiding van 250 m³ t.o.v. het oorspronkelijke van 590 m³.

Info bezoekers :

Het natuurreservaat Molsbroek is via de wandeldijk, jaar in jaar uit, steeds vrij toegankelijk.

Het bezoekerscentrum is het ganse jaar elke zondag open van 14.00 tot 17.00 uur.

Adres: Molsbergenstraat 1 te 9160 Lokeren.
tel. & fax: 09 348 30 20

Edgard Goedleven

EEN VIDEO OVER ONZE BEGIJNHOVEN

De Afdeling Monumenten en Landschappen heeft een video gemaakt over de Vlaamse begijnhoven, dit naar aanleiding van hun erkenning als Werelderfgoed. Uit vele uren film werd een prachtige montage van ongeveer 30 minuten gemaakt waarin de 13 begijnhoven, die ingeschreven werden op de lijst van Unesco-erfgoed, in beeld worden gebracht.

Er is bewust gekozen voor een montage met zo weinig mogelijk tekst, waarbij de beelden voor zich spreken. Alleen bij de inleiding en op het einde van de montage wordt er verteld over het ontstaan van de begijnenbeweging en de typische kenmerken van onze begijnhoven.

Naast de Nederlandstalige versie is de video beschikbaar in het Frans en het Engels.

U kan de video bestellen door overschrijving van 250 BEF of 6,20 EURO op één van onderstaande rekeningnummer: 091-2206040-95 van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Monumenten en Landschappen info: Tel. 02/553 83 15.

Vlaamse begijnhoven WERELDERFGOED



Een film van
Eddy Van der Auwera
en Peter Verlinden

Restaurants

RESTAURATIEPREMIES TOEGEKEND IN MEI 2001

In deze nieuwe rubriek bieden we de lezer een overzicht van de door de minister toegekende restauratiepremiës.

Een restauratiepremie van het Vlaams Gewest bedraagt maximum 60% en minimum 25% van de geraamde kosten, afhankelijk van de sector waartoe het monument behoort: erediensien, openbare of privésector. Restauratiepremiës uitgekeerd door Provinciale en Regionale Overheden worden niet vermeld.

Marijke Michiels

LEUVEN, AUGUSTINESSEN- KLOOSTER: RESTAURATIE BLOK C: FASE 5 - LOT 5.1

Gelegen op de binnenkoer tussen het kloosterpand en de kerk, maakt blok C deel uit van het voormalig gasthuis dat reeds sinds 1220 aan de Brusselsestraat gevestigd is. Het pand is opgebouwd uit een hoofd vleugel uit 1735 en drie parallelle gangen, daterend uit het laatste kwart van de 18de eeuw, die een verbinding vormen met de kerk en het achtergelegen kloosterpand. De hoofd vleugel vervulde de functie van bureel voor de overste, apotheek en distilleerderij. In 1973 kocht de stad Leuven het kloostercomplex aan en vestigde er het cultu-



GEMEENTE	MONUMENT	WERKEN	PREMIE BEF	EURO	DATUM
Toekenning restauratiepremiës gebouwen voor erediensien					
Aarschot	O.-L.-Vrouwkerk	beveiligingswerken	13.598.638	337.101,43	09-07-2001
Antwerpen	O.-L.-Vrouw Kathedraal	kapel O.-L.-V. van de Vrede	4.363.413	108.166,18	28-05-2001
Antwerpen	St.-Willibrorduskerk	ramen en gevels: fase 2 deel 1	21.901.077	542.913,52	28-05-2001
Antwerpen - Deurne	St.-Jozefkerk	restauratie	6.341.523	157.202,25	28-05-2001
Arendonk	O.-L.-Vrouwkerk	beveiligingswerken	3.070.587	76.117,86	29-05-2001
Beveren - Melsele	O.-L.-Vrouwkerk	beveiligingswerken	1.813.971	44.967,17	29-05-2001
Gent	O.-L.-Vrouw en St.-Pieterskerk	beveiligingswerken	372.444	9.232,65	29-05-2001
Gent	O.-L.-Vrouw en St.-Pieterskerk	voltooiingswerken	23.431.363	580.848,32	29-05-2001
Gent	St.-Elisabethkerk	elektriciteit	644.745	15.982,81	23-08-2001
Gent	St.-Jacobskerk	restauratie	43.903.626	1.088.342,46	29-05-2001
Gent	St.-Niklaaskerk	restauratie kerkship: fase 4	57.172.786	1.417.276,34	29-05-2001
Gent	St.-Stefanuskerk	elektrische installatie	508.624	12.608,46	29-05-2001
Gent - St.-Kruis-Winkel	H. Kruiskerk	glasramen: studie	129.768	3.126,86	16-07-2001
Gent - Wondelgem	St.-Catharinakerk	restauratie exterieur	16.521.517	409.557,71	29-05-2001
Hasselt - Stevoort	St.-Martinuskerk	interieur: fase 4	8.015.101	198.689,16	26-06-2001
Herentals	St.-Catharinakerk		28.315.131	701.913,76	09-07-2001
Lier	St.-Gummaruskerk	beveiligingswerken	2.340.382	58.016,55	29-05-2001
Machelen - Diegem	St. Catharinakerk	bijkomende werken: fase 2	1.123.224	27.844, 00	16-07-2001
St.-Martens-Latem - Deurle	St.-Aldegondiskerk	beveiligingswerken	221.023	5.479,02	29-05-2001
Veurne	St.-Walburgakerk	hoge daken en venster: lot 2	20.303.223	503.303,75	29-05-2001
Veurne	St.-Walburgakerk	glasramen: lot 3	3.706.131	91.872,59	29-05-2001
Waarschoot	St.-Ghislenuskerk	restauratie toren	5.002.137	123.999,74	23-08-2001
Wichelen - Schellebelle	St.-Jan-Onthoofdingkerk	bijkomende werken	338.290	8.385,99	16-07-2001
Wuustwezel - Loenhout	St.-Petrus en Pauluskerk	restauratiewerken	30.048.985	744.894,88	01-08-2001
Wuustwezel - Loenhout	St.-Petrus en Pauluskerk	beveiligingswerken	5.756.815	142.707,72	09-07-2001
Zeel	Dekenij		6.834.415	169.420,72	01-08-2001
Toekenning restauratiepremiës openbare sector					
Antwerpen	Vleeshuis	daken en dakkapellen	3.030.611	75.126,88	28-05-2001
Antwerpen - Hoboken	Domein Sorghvlied	binnenrestauratie kasteel, orangerie	14.175.007	351.389,24	28-05-2001

GEMEENTE	MONUMENT	WERKEN	PREMIE BEF	EURO	DATUM
Borgloon	Stadhuis	fase 5: warmtegenerator	528.700	13.106,13	09-07-2001
Brugge	Stadhuis	zalen - perceel 1	446.740	11.074,40	26-06-2001
Brugge	Stadhuis	zalen - perceel 2	642.722	15.932,66	26-06-2001
Brugge	Stadhuis	zalen - perceel 3	216.581	5.368,90	26-06-2001
Brugge	Stadhuis	zalen - perceel 4	190.709	4.727,55	26-06-2001
Brugge	Stadhuis	zalen - perceel 5	67.736	1.679,13	26-06-2001
Evergem - Wippelgem	Gerardsmolen		3.153.707	78.178,35	09-07-2001
Gent	Stadhuis	bijkomende werken	2.807.569	69.597,82	30-07-2001
Gent	Zwembad Van Eyck	afwerking: deel B	43.015.795	1.066.333,70	29-05-2001
Gent - Mariakerke	Campo Santo	restauratie	7.497.816	185.866	29-05-2001
Kampenhout	Pastorie	interieur en exterieur	6.518.068	161.578,69	01-08-2001
Kortesseem	Kasteel de Fauconval	dakwerken	3.436.755	85.194,93	09-07-2001
Kortrijk	begijnhof, St.-Mattheüskapel	lot 3 - 6 percelen	5.071.345	125.715,36	01-08-2001
Kruibeke - Bazel	vml. Oud Hospitaal	dak- en gevelwerken	2.449.488	60.721,22	23-08-2001
Oudenaarde	Stadhuis	vroeggotisch deel	10.224.878	253.468,10	23-08-2001
Oudenburg - Roksem	Witte Molen	bouwkundige werken	3.139.586	77.828,30	23-08-2001
Oudenburg - Roksem	Witte Molen	molentechnische werk	5.799.197	143.758,34	23-08-2001
Oudenburg - Roksem	Witte Molen	omgevingswerken	833.073	20.651,34	23-08-2001
Veurne	Landhuis	beveiliging	6.624.675	164.221,40	09-07-2001
Veurne	Stadhuis	interieur	9.988.352	247.604,78	23-08-2001
Toekenning restauratiepremies privé sector					
Aalst	Pontstraat	glasramen	403.475	10.001,88	26-06-2001
Aalst	Borse van Amsterdam	bijkomende werken	149.358	3.702,49	14-06-2001
Antwerpen	Venusstraat 17-19	dak- en gevelwerken	1.605.040	39.787,90	28-05-2001
Brugge - St.-Kruis	Kasteel Rooigem	kasteel en neerhof: fase 1	12.531.963	310.659,25	09-07-2001
Deinze - Bachte Maria Leerne	Kasteel van Ooidonk	slottorens, noord en oost	2.814.829	69.777,79	01-08-2001
Edegem	Hazeschranshoeve	bakhuis en vakwerkschuur	622.398	15.428,84	26-06-2001
Edegem	Hazeschranshoeve	woonstalhuis	6.269.207	155.409,58	09-07-2001
Geel	Oud gasthuis	klooster en commensalen	30.925.043	766.611,79	09-07-2001
Gent	Gesticht van Caneghem		7.003.107	173.602,49	09-07-2001
Gent	St.-Stefanusklooster	gebrandschilderd glas: lot 2	8.118.351	201.248,66	29-05-2001
Gent - Oostakker	Voormalg spoorwegstation		5.591.778	138.616,56	09-07-2001
Halen - Zelem	Zelem	St.-Janbergkapel	5.038.530	124.901,90	09-07-2001
Hasselt	St.-Rochuskerk	verankering, rechterzijgevel en klo	1.243.577	30.827,47	26-06-2001
Hasselt - Spalbeek	Kapelwinning, Spalbeekstraat	fase 2 - stallingen	2.375.506	58.887,26	26-06-2001
Lede	Fabriek La Ledoise	dak- en gevelwerken	1.671.938	4.144,26	23-08-2001
Leuven	Augustinessenklooster	cc romaanse poort - blok C	3.584.054	88.846,38	29-05-2001
Leuven	Bovenstraat 78-79 en 85	restauratie	3.294.602	81.671,05	29-05-2001
Leuven	Celestijnenklooster	restauratie: deel 2	27.046.854	670.474	29-05-2001
Leuven	Klein begijnhof, Halfmaart 15	dak- en gevelwerken	1.300.750	32.244,75	29-05-2001
Leuven	Panden Vismarkt 4-5		2.414.776	59.860,73	09-07-2001
Lummen	Kleine Molen	restauratie	3.877.632	96.123,99	29-05-2001
Maaseik	Pand 'De Regenboeghe', Bos		1.995.085	49.456,87	09-07-2001
Menen	Molen de Goede Hoop		1.253.669	31.077,64	26-06-2001
Nieuwpoort - Ramskapelle	Vml. steenbakkerij		1.738.454	43.095,15	26-06-2001
Oudenaarde - Mullem	Bekemolen		4.078.824	101.111,41	26-06-2001
Ranst	Hoeve Kromstraat 67		1.838.492	45.575,03	26-06-2001
Roeselare - Rumbeke	Kasteel Domein Sterrebos		17.554.116	435.155,17	09-07-2001
Rotselaar - Wezemaal	Watermolen Uitheems		909.524	22.546,51	01-08-2001
Sint-Truiden	Commanderij van Ordingen	restauratie poorthuis	4.147.380	102.810,86	29-05-2001
Tielt-Winge - St.-Joris-Winge	Gempemolen	bijkomende werken	638.951	15.839,18	14-06-2001
Zedelgem - Loppem	Hof van Steelant		1.899.264	47.081,52	26-06-2001
Zonnebeke - Passendale	Kaasmakerij	fase 2: machines, installaties, lift	6.586.786	163.282,16	23-08-2001
Zwalm - St.-Denijs-Boekel	Vinkemolen		9.217.962	228.507,31	01-08-2001

reel centrum "De Romaanse Poort". Sinds 1996 heeft de NV Interbrew blok C in erfpacht en beoogt een herbestemming als cafetaria.

Om de bouwfysische toestand te verbeteren en het gebouw in optimale conditie te bewaren wordt het exterieur aangepakt, ondermeer door de toepassing van verschillende vochtwerende technieken. Om de originele glaspanelen te kunnen behouden opteert men er voor om de ramen van voorzetrampen te voorzien. Na restauratie wordt de gevel met een witte kalkverf afgewerkt.

Binnen zijn nog een aantal belangrijke 18de-eeuwse interieurelementen aanwezig, zoals vloeren, schouwen, deuren, kasten en een trap. Deze interieurelementen worden gereinigd en hersteld. Ook de aanwezige stucwerk plafonds worden hersteld met een bezetting op draadnet, in navolging van de aanwezige resten. Zowel in de twee voornaamste vertrekken, als in de centrale gang die het gebouw met het achterliggende kloosterpand verbindt, bracht een kleurstudie uit 1998 marmerschilderingen aan het licht. Deze schilderingen zullen opnieuw aangebracht worden.

Architect: ir. arch. D. Depoorter
Bouwheer: nv Interbrew
Raming: 15.062.685 Bef
(373.394,21 euro)
Restauratiepremie:
3.584.054 Bef (88.846,38 euro)
Uitvoeringstermijn: 150 werkdagen



Linda Wylleman

GENT- MARIAKERKE, BISSCHOPPELIJKE GALERIJ CAMPO SANTO: RESTAURATIE TWEEDE FASE

De neogotische bakstenen Bisschoppelijke grafkamer op het Campo Santo te Gent-Mariakerke, geïnspireerd door het campo santo van Pisa, werd in 1873 ontworpen door baron Jean-Baptiste Bethune, de leidinggevende architect en ontwerper van de neogotiek. Het ontwerp voorzag een galerij die de hele begraafplaats zou omgeven en uiteindelijk werd slechts een gedeelte gerealiseerd. Alle vensters waren oorspronkelijk voorzien van glas-in-lood en het interieur was bepleisterd en neogotisch beschilderd. Het gebouw bevindt zich momenteel in slechte staat door jarenlang gebrek aan noodzakelijk onderhoud. Dit bracht onherstelbare vochtschade met zich mee. Door het wegnemen van de raaminvullingen (noodzakelijk om de ramen voor verder vandalisme te beschermen) had tevens weer en wind vrij spel in de galerij.

Na een eerste fase, uitgevoerd door het stadsbestuur, beoogt het huidige restauratiedossier het terug gezond maken van het gebouw, de restauratie van de glas-in-loodramen en vervollediging van de ramen, het aanbrengen van beschermende voorzetrampen ter bescherming van de glasramen en een hedendaagse sierbeglazing wordt voorzien voor de ramen waar glas-in-lood ontbreekt. Ook het volledige interieur wordt aangepakt met ondermeer restauratie van de originele neogotische beschildering.

Architect: ir. M. Bauwens (Technische Dienst Gebouwen, stad Gent)
Bouwheer: Stad Gent
Raming van de werken:
9.904.352 Bef (245.522,47 Euro)
Restauratiepremie:
7.497.816 Bef (185.866 Euro)
Uitvoeringstermijn: 100 werkdagen



Karel Robijns

ONDERHOUDSTIPS MONUMENTENWACHT

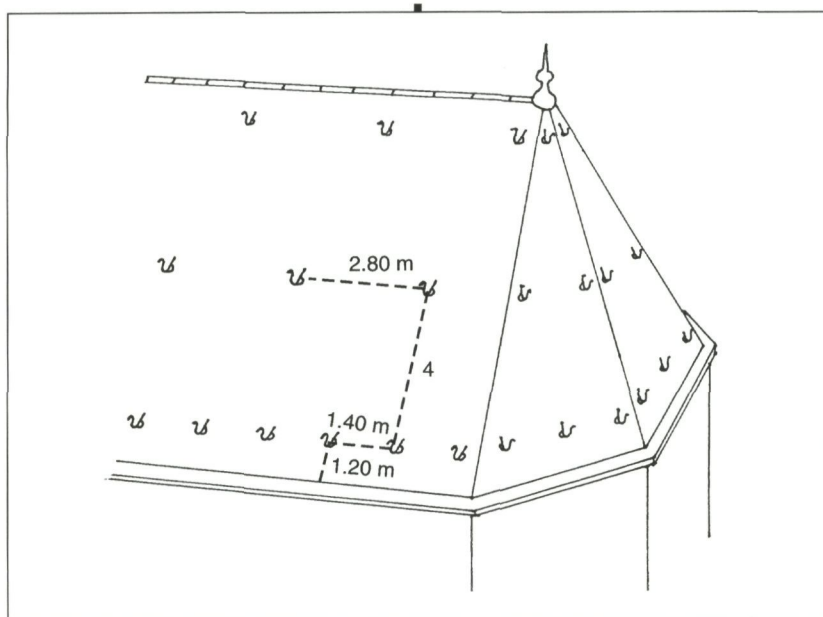


Toegankelijkheid
van zolders, kapruimtes,
daken en goten

Op 19 oktober 2001 werd de onderhoudstip "Toegankelijkheid van zolders, kapruimtes, daken en goten" voorgesteld in het provinciaal Veiligheidsinstituut van de provincie Antwerpen. Deze folder tracht een overzicht te geven van alle mogelijke ingrepen om een veilige inspectie van een monument te realiseren. Ingrepen voor een betere en veilige toegankelijkheid kunnen divers van aard zijn. De meest voor de hand liggende maatregelen zijn het aanbrengen van klimhaken, ladderhaken en ankerpunten op daken en tegen gevels, het plaatsen en verbeteren van luiken om daken en goten beter toegankelijk te maken, het aanbrengen van een goede verlichting, van trappen, ladders en loopbruggen om zolders veilig bereikbaar te maken. Wanneer dit alles na overleg en met zorg gebeurt, hoeft bovendien nauwelijks of niet te worden geraakt aan de authenticiteit van een historisch monument.

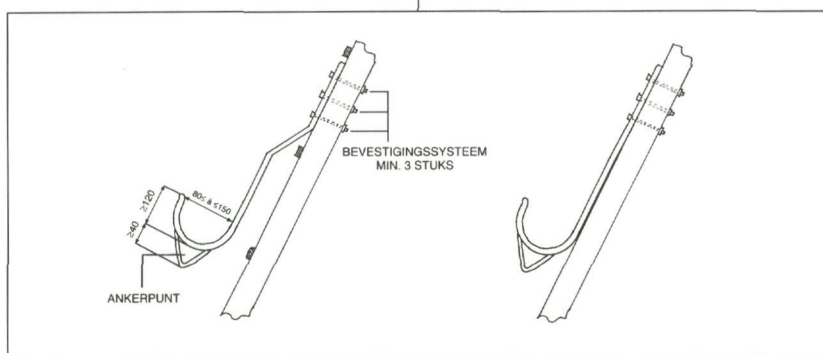
Deze algemene tips zijn geen overbodige zaken, daar alleen door regelmatig onderhoud en inspectie een monument goed in stand kan gehouden worden. De laatste jaren wordt er echter meer en meer de nadruk op

► Dakvlakken zonder beloopbare goten



► Ladderhaak op pannendak (maten in mm)

► Ladderhaak op leidendak



gelegd dat dit op een veilige manier moet kunnen gebeuren. De wet op het Welzijn voor arbeiders van 1996 (die ook geldt voor de Monumentenwachters en hun opdrachtgevers, met name de eigenaars van monumenten), en het inwerking treden van de veiligheidscoördinatoren "ontwerp" en "uitvoering" (ook bij restauratiewerken), zijn hier enige tekenen van.

Op termijn moeten wij er toe komen dat al onze monumenten op een veilige manier inspecteerbaar zijn. Om de ontbrekende voorzieningen aan te brengen kan men deze werken inschuiven in een groter restauratiedossier (van bijvoorbeeld dakwerken) of wel een apart dossier maken en hier eventueel een tegemoetkoming voor aanvragen via een restauratie- of onderhoudspremie. Een goede bereikbaarheid verhoogt de veiligheid van iedereen die ooit in de gebouwen moet zijn. En dat kunnen heel wat

mensen zijn: eigenaar/beheerder, architect, uitvoerders van onderhouds- en herstellingswerken, inspecteurs van monumenten & Landschappen, monumentenwachters, ...

De onderhoudstip is te bekomen bij de Monumentenwacht Vlaanderen (Oude Beurs 27, 2000 Antwerpen, Tel.: 03/212.29.50 Fax: 03/212.29.51). Hun folders zijn ook gratis te downloaden van de internetsite www.monument.vlaanderen.be (deelsite monumentenwacht).

Specifieke tips voor toegankelijkheid vindt men ook in de eigenlijke verslagen van de Monumentenwacht. Het is evident dat men probeert rekening te houden met deze aanbevelingen, anders kunnen de monumentenwachters weigeren om de onveilige onderdelen nog te inspecteren in de toekomst.

Buitenkrant

Marjan Buyle

HET APEL-PROJECT ACTEURS DU PATRIMOINE EUROPEEN ET LEGISLATION (ETUDE DES RESPONSABILITES LEGALES, JURIDIQUES ET PROFESSIONNELLES DES CONSERVATEURS- RESTAURATEURS AU REGARD DES AUTRES ACTEURS DE LA SAUVE- GARDE ET DE LA CONSERVATION DU PATRIMOINE CULTUREL

De Afdeling Monumenten en Landschappen was partner in bovenstaand project. Hierbij de slotconclusies.

AANBEVELINGEN EN RICHTLIJNEN VOOR HET AANVAARDEN VAN GEMEENSCHAPPELIJKE PRINCIPES OVER CONSERVATIE-RESTAURATIE IN EUROPA

Het cultureel erfgoed draagt bij tot de definitie van de Europese identiteit. Het is een fundamentele uitdrukking van de rijkdom en de verscheidenheid van de cultuur in Europa. Als onvervangbare getuige van het verleden, vertegenwoordigt de bescherming van het cultureel erfgoed een gemeenschappelijk belang van de Europese staten, die de overdracht ervan naar de volgende generaties moeten verzekeren.

Om aan deze verplichting te voldoen, heeft elke staat instellingen en gespecialiseerde diensten opgericht en een wetgevend kader uitgewerkt waarbij het cultureel erfgoed, erkend om zijn historische of artistieke betekenis of volgens andere erfgoedcriteria, onderworpen is aan een wettelijk regime waarin men onder andere maatregelen voor hun conservatie-restauratie kan voorzien.

Niet al het cultureel erfgoed valt echter binnen deze bescherming of is reeds erkend volgens de criteria, voorzien binnen het wettelijk kader. Het maakt anderzijds wel deel uit van het cultureel erfgoed en de conservatie-restauratie ervan moet eveneens uitgevoerd worden volgens principes die de kwaliteit van de ingrepen en het voortbestaan van dit erfgoed op lange termijn waarborgen.

Uit de analyse van de juridische systemen van bescherming van het cultureel erfgoed en uit de inventarisering van situaties waarmee beroepsmensen in de conservatie-restauratie geconfronteerd worden, blijken echter ernstige lacunes. Deze kunnen de doeltreffendheid van de beschermingsprincipes, zoals geformuleerd in de rechtssystemen, en de kwaliteit van de conservatie- en restauratieprojecten en uitvoeringen in gevaar brengen.

De fundamentele rol van de conservator-restaurateur is het behoud van het cultureel erfgoed voor de huidige en toekomstige generaties. De conservator-restaurateur draagt bij tot de identificatie, de waardering en het begrip van de culturele objecten, met respect voor hun esthetische en historische betekenis en hun fysieke integriteit.

Nog niet alle Europese staten hebben de maatregelen genomen ter bevordering van een hoog niveau van opleiding en kwalificatie voor de toegang tot het beroep. Om aan deze institutionele lacunes te verhelpen, heeft de *European Confederation of Conservator-Restorers' Associations* (ECCO) in 1993 de "ECCO Professional Guidelines" uitgewerkt, die de voorwaarden bepalen tot de uitoefening van het beroep van conservatie-restauratie, het vereiste niveau van opleiding en de etische principes, die door de beroepsmensen gerespecteerd moeten worden. Tot op heden hebben negentien beroepsverenigingen verdeeld over veertien Europese staten ingestemd met de "Professional Guidelines I, II en III", door ECCO uitgewerkt.

Op Europees niveau heeft ECCO, met andere instellingen als partners, bijgedragen tot de verspreiding van haar beroepsregels en de etische principes voor conservatie-restauratie. ECCO was betrokken bij het opstellen van het Document van Pavia in 1997, tijdens de Europese top over de definitie van een Europees profiel van de conservator-restaurateur. Dit document werd bekrachtigd door de *Conservation Committee of the International Council for Museums* (ICOM).

In het Document van Wenen uit 1998 wijst de beroepswereld op de noodzaak om de rol en de verantwoordelijkheid van de conservators-restaurateurs in het proces van de conservatie-restauratie te definiëren. In 2000 heeft het rapport over de "conservators-restaurateurs van cultureel erfgoed in Europa: opleidingscentra en instellingen (CON.BE.FOR)" de noodzaak van een kwalificatie en van een opleiding op hoog niveau van de conservators-restaurateurs aangetoond. Deze doelstelling werd onder andere uitgewerkt in het kader van het *European Network for Conservation-Restoration Education* (ENCoRE), dat gemeenschappelijke principes voorstelt voor de opleiding van de conservator-restaurateur.

De inspanningen van de beroepswereld vertegenwoordigen slechts één stap. De bevoegde overheid voor de bescherming van het cultureel erfgoed moet dit overnemen, teneinde wettelijke voorschriften voor de toegang tot het beroep en de uitoefening van de conservatie-restauratie, evenals voor de etische principes van het beroep uit te werken.

De kwaliteit van de ingrepen van conservatie-restauratie is inderdaad een essentiële voorwaarde voor het behoud van het Europees cultureel erfgoed op langere termijn. Deze kwaliteit is nauw verbonden met de erkenning van het beroepsstatuut van de conservator-restaurateur op Europees niveau.

In dit perspectief vermelden deze aanbevelingen en richtlijnen de minimale maatregelen die de nationale rechtssystemen zouden moeten formuleren, om de specificiteit van de conservator-restaurateur van cultureel erfgoed en hierdoor eveneens de noodzaak van een hoog niveau van kwalificatie voor de uitoefening van dit beroep te erkennen.

RICHTLIJNEN

1. Definitie van conservatie-restauratie:

De conservatie-restauratie moet gedefiniëerd worden als elke rechtstreekse of onrechtstreekse ingreep op een object of een monument, uitgevoerd om zijn materiële integriteit te bewaren en het respect voor zijn culturele, historische, esthetische en artistieke betekenis te waarborgen. Deze definitie beïnvloedt de aard, de omvang en de beperkingen van de mogelijke maatregelen, alsook van de eventuele interventies aan cultuurobjecten.

2. Procedure betreffende conservatie-restauratieprojecten:

De programmatie, de opdrachten of de aanbestedingen voor de ingrepen van conservatie-restauratie moeten refereren aan een procedure die de verschillende stappen in het proces van conservatie-restauratie en hun opeenvolging respecteert:

- initiatief van een conservatie-restauratieproject
- vooronderzoek, diagnose en beslissing tot interventie
- formulering van het project
- uitvoering van de conservatie-restauratie-ingreep
- documentatie
- onderhoud en preventieve conservering

**Woordenlijst van gebruikte termen
in de aanbevelingen en de richtlijnen apel**

• **Conservatie-restauratie**

De conservatie-restauratie moet *gedefinieerd worden als elke rechtstreekse of onrechtstreekse ingreep op een object of een monument, uitgevoerd om zijn materiële integriteit te bewaren en om het respect voor zijn culturele, historische, esthetische en artistieke betekenis te waarborgen.* Deze definitie beïnvloedt de aard, de omvang en de beperkingen van de mogelijke maatregelen, alsook van de mogelijke ingrepen aan het cultureel erfgoed.

• **Cultureel erfgoed**

Onder cultureel erfgoed verstaat men elk voorwerp, gebouw en omgeving waaraan de maatschappij esthetische, artistieke, documentaire, ecologische, historische, wetenschappelijke, sociale of specifieke spirituele waarden toekent en die een essentieel en cultureel erfgoed uitmaken en dat aan de volgende generaties moet doorgegeven worden.

• **Diagnose**

De diagnose omvat de identificatie, de bepaling van de samenstelling en de evaluatie van de toestand van het cultureel erfgoed; de identificatie, de aard en de omvang van de wijzigingen; de beoordeling van de oorzaken van de beschadiging en de bepaling van het type en de omvang van de noodzakelijke behandeling, alsook de studie van bestaande gegevens terzake.

• **Documentatie**

De documentatie bestaat uit tekst en beeld met de weergave van de *historiek van alle uitgevoerde processen en de theoretisch beredeneerde uitleg die*

hieraan ter grondslag ligt. Dit behelst documenten en onderzoeksverslagen, het behandelingsvoorstel, de goedkeuring en de opmerkingen van de eigenaar, de documenten en verslagen van de uitgevoerde behandeling, alsook de aanbevelingen voor latere ingrepen.

• **Onderhoud**

Het onderhoud wordt gedefinieerd als de normale interventies om de integriteit van cultuurgooederen in stand te houden.

• **Preventieve conservering**

De preventieve conservering bestaat in het uitvoeren van indirecte interventies met de bedoeling om het *verval te vertragen en om beschadiging te voorkomen door het scheppen van optimale bewaringsomstandigheden voor de conservering van cultureel erfgoed, waar dit verenigbaar is met hun sociaal gebruik.* De preventieve conservering behelst eveneens de correcte behandeling, transport, gebruik, opslag en tentoonstelling. Het impliceert ook de vraagstelling naar de vervaardiging van reproducties om de originele te vrijwaren.

En voor het geheel of een gedeelte van dit proces:

- selectie van de uitvoerders

De staten moeten wettelijke maatregelen nemen om deze procedure te doen respecteren voor *conservatie-restauratieprojecten, waarbij hun implementatie de kwaliteit van de interventies en het behoud op lange termijn van het cultureel erfgoed waarborgt.*

3. Nationale maatregelen

De procedure voor conservatie-restauratieprojecten behelst stappen die moeten vertaald worden naar de nationale wetgevingen. In het bijzonder moeten de nationale rechtssystemen in verband met conservatie-restauratie de stappen specificeren die moeten uitgevoerd worden vóór en na de eigenlijke interventie.

Vóór de interventie:

- *Het initiatief tot een conservatie-restauratieproject.* Het betrekken van conservators-restaurateurs in de ontwikkeling van het strategisch en bestuurlijk beleid betreffende cultureel erfgoed moet expliciet vermeld en gespecificeerd worden.
- *Vooronderzoek, diagnose, beslissing tot interventie.* Deze essentiële stap in een conservatie-restauratieproject, met inbegrip van de documentatie, vereist de toekenning van een specifiek budget.
- *Formulering en goedkeuring van het project.* De verschillende verantwoordelijkheden van alle actoren (eigenaar, overheid, conservator-restaurateur,...) in het uitvoeren van deze stappen moeten geïdentificeerd worden. Hierbij moet de rol van de conservator-restaurateur in de formulering van het project expliciet voorzien en vermeld worden.

Tijdens en na de interventie:

- *Toezicht en evaluatie van de ingreep.* Deze stap moet de kwaliteitscontrole tijdens en na de interventies verzekeren volgens de principes beschreven in het Charter van Athene voor de restauratie van historische monumenten (goedgekeurd in 1931) en het Internationaal Charter over de conservatie en de restauratie van monumenten en landschappen, Charter van Venetië genoemd, goedgekeurd door ICOMOS in 1965. De uitvoering van deze stap moet toevertrouwd worden aan beroepsmensen met de nodige kwalificaties in conservatie-restauratie.

Specifieke activiteiten:

- *Onderhoud en preventieve conservering.* Deze essentiële stap in het conservatie-restauratie-proces vereist een beschrijving van de noodzakelijke handelingen in een gedetailleerd onderhoudsplan en de toekenning van een specifiek budget.
- *Documentatie.* Deze stap behelst een nauwkeurig verslag, in woord en beeld, van alle uitgevoerde bewerkingen en de principes, die er aan ten grondslag liggen. Dit documentatieverslag moet overgemaakt worden aan de eigenaar of de beheerder van het cultureel erfgoed en moet toegankelijk blijven. Verdere vereisten voor opslag, onderhoud, tentoonstelling of toegankelijkheid van het cultureel erfgoed moeten in dit document gespecificeerd zijn. Morele en intellectuele eigendomsrechten van elke beroepsmens die bij de opmaak van deze documentatie betrokken is, moeten gerespecteerd worden. Deze essentiële stap in het conservatie-restauratieproject vereist de toekenning van een specifiek budget.

En voor de stappen vóór, tijdens en na de interventie alsook voor specifieke activiteiten:

- *Selectie van de uitvoerders.* De modaliteiten tijdens deze stap moeten voorzien dat alleen kan ingeschreven worden door conservators-restaurateurs die aan de volgende vereisten voldoen: hoog niveau van beroepskwalificatie en inachtneming van de etische principes zoals ze door de beroepsorganisaties van conservators-restaurateurs, vertegenwoordigd op Europees niveau, erkend zijn. In het geval van programmeringen, opdrachten of aanbestedingen moeten de selectieprocedure en de keuze van de uitvoerder zo opgesteld zijn dat de kwaliteitscriteria primeren op de financiële, waar het selectieprocedures en toewijzing aan een uitvoerder betreffen.

4. Verantwoordelijkheid in het proces van conservatie-restauratie:

De volgorde van de werken vanaf de beschrijving tot de uitvoering en kwaliteitscontrole moet de verantwoordelijkheid zijn van een interdisciplinaire ploeg waarin conservators-restaurateurs begrepen zijn. Hierbij moet de verantwoordelijkheid van de conservator-restaurateur bevestigd en gepreciseerd worden voor elke etappe in het proces van conservatie-restauratie en met name in de selectie van de uitvoerders, het vooronderzoek, de diagnose en beslissing tot interventie, de formulering van het project, de doorlopende controle en evaluatie van de ingrepen, het onderhoud en de preventieve conservering.

5. Kwalificaties van de conservator-restaurateur:

De voorwaarden voor de toegang tot en de uitoefening van het beroep van conservator-restaurateur moeten geregeld worden in het kader van een erkenningssysteem van hoge beroepskwalificatie, gegarandeerd door de overheid en gedefinieerd door de beroepsorganisaties van conservators-restaurateurs, vertegenwoordigd op het Europees niveau. Dit erkenningssysteem moet gebaseerd zijn op het

niveau van onderwijs in conservatie-restauratie (universitair of erkend equivalent) en op de kwaliteit van de verworven beroepservaring en moet maatregelen voorzien in het geval van beroepsfouten.

De volledige teksten van het project zijn gepubliceerd.

Inlichtingen: Marjan Buyle,
Afdeling Monumenten en Landschappen,
e-mail:
marianne.buyle@lin.vlaanderen.be

Marjan Buyle

DE FIRMA BRUEGHEL

"Het schilderij is maar een kopie". Dit klinkt erg negatief. En toch wijdt het Bonnefantenmuseum in Maastricht een grote prestigieuze tentoonstelling aan kopieën naar Brueghel, onder de intrigerende benaming "De Firma Brueghel".

Om inzicht te krijgen in de wijze waarop Pieter Brueghel de Jonge en zijn assistenten kopieën vervaardigden, werd kunsthistorisch en wetenschappelijk onderzoek verricht. Uit literatuur- en archiefonderzoek is meer duidelijkheid verkregen over serieproductie en het kopiëren van populaire composities. Gedetailleerde analyse van de gebruikte materialen en toegepaste technieken van de schilders draagt bij aan de kennis over Brueghels atelierpraktijk.

Er is bijvoorbeeld voorafgaand aan de tentoonstelling grondig onderzoek verricht naar tien van de dertien bekende versies van de *Volkstelling te Betlehem*. Dit onderzoek maakt aannemelijk dat de grootschalige productie in het atelier van Pieter Brueghel de Jonge grotendeels geschilderd moeten zijn door zijn medewerkers. Deze tien schilderijen zijn namelijk van de hand van vijf verschillende schilders. Indien hij zelf



al schilderde, kan Brueghel hoogstens 20% van deze productie voor zijn rekening genomen hebben. Het is voor het eerst dat het vermoeden wordt bevestigd dat de schilderijen van Pieter Brueghel de Jonge maar voor een klein deel door hem zelf kunnen geschilderd zijn.

Van Pieter Brueghel de Jonge's atelier zijn thans circa 1600 werken bekend. Aangenomen wordt dat de totale productie van zijn atelier zeker 4000 schilderijen moet hebben bedragen. De naam 'Brueghel' op de schilderijen duidt dus niet zozeer op zijn individueel kunste-

naarschap, maar moet veeleer worden opgevat als merk.

Pieter Brueghel de Jonge heeft de originele schilderijen van zijn vader zeker niet allemaal gekend. Uit het onderzoek komt naar voren dat er gebruik gemaakt werd van modeltekeningen en van zogenaamde kartons. Deze kopieermethode heeft ertoe geleid dat er verschillen zijn opgetreden tussen origineel en kopie, maar ook tussen de kopieën onderling. Sommige details die wel in de ondertekening te zien zijn, zijn uiteindelijk niet overgenomen op het schilderij. Soms werden details ver-

geten, anders geïnterpreteerd of zelfs toegevoegd.

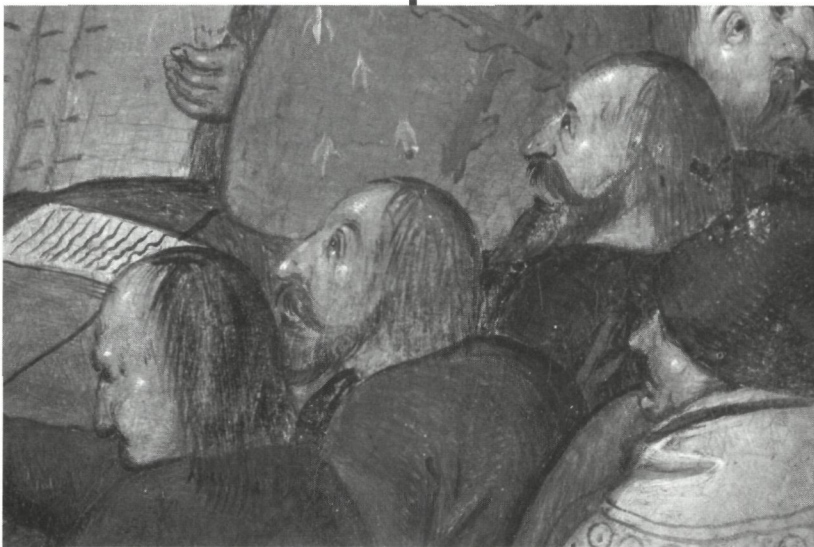
Met behulp van allerlei technieken is er in het kader van het Brueghel-onderzoek gezocht naar het waarom van de grote hoeveelheid verschillen. Infraroodreflectografie-technologie maakt het mogelijk de 'ondertekening' op het paneel te onderzoeken. Tijdens de restauratie van drie versies van de *Volkstelling* zijn vele overschilderingen aangetroffen. Onder de verflaag kwamen details naar voren die al jaren niet meer te zien waren. Zo leek op alle kopieën de ondergaande zon te ontbreken, die wel op het origineel te zien is. Na het reinigen van het exemplaar van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten in Antwerpen is voor het eerst een ondergaande zon op een kopie herontdekt.

De tentoonstelling stelt kopieën voor van vier gekende werken van Pieter Brueghel de Oude: *Winterlandschap met vogelknip* (12 versies te zien, 130 bekend), *Aanbidding van de koningen in de sneeuw* (8 versies te zien, 38 bekend), *Boerenadvocaat* (11 versies te zien, 91 bekend) en *Volkstelling te Betlehem* (9 versies te zien, 13 bekend).

Het onderzoek heeft ook enig licht geworpen op de markt voor diens werken. Waarschijnlijk waren zijn werken voornamelijk bedoeld voor een locale 'lage en middenklasse' kunstmarkt. In 1663 kostte een *Boerenadvocaat* slechts 24 gulden, destijds een gering bedrag voor een schilderij. De resultaten van het onderzoek naar de *Volkstelling* zijn opgenomen in de catalogus. In het Brueghel-Research-Lab worden tijdens de tentoonstelling de overige series onderzocht, hetgeen 'live' door de bezoeker kan gevolgd worden.

De Firma Brueghel reist door naar Brussel, waar het onderzoek wordt voortgezet. De resultaten van dit onderzoek worden opgenomen in een tweede publicatie die verschijnt bij het afsluitende symposium in Brussel.

Bij het wetenschappelijk onderzoek wordt gebruik gemaakt van volgende technieken: infraroodreflectografie, röntgenopname, onderzoek van paneel-



makersmerken, tracings, dendrochronologie, ultraviolette stralen en microscopie.

Met behulp van de infraroodreflectografie kan de ondertekening van een schilderij zichtbaar gemaakt worden. De infrarode straling die door de verflagen heen dringt (als deze niet te dik zijn!), wordt door de witte grondlaag teruggekaatst. De ondertekening, waarin koolstof aanwezig is, absorbeert de stralen zodat een donkere tekening op de lichte ondergrond zichtbaar wordt. Dit beeld, dat op een monitor wordt weergegeven, wordt vervolgens digitaal vastgelegd.

Met deze techniek kunnen verschillende aspecten bestudeerd worden: hoe heeft de schilder zijn grondlaag aangebracht? Is hij tijdens het schilderen van zijn oorspronkelijke tekening afgeweken? In welke stijl is zijn tekening gemaakt? Heeft de schilder het werk alleen uitgevoerd of zijn er bij de uiteindelijke uitvoering medewerkers bij betrokken?

De röntgenapparatuur geeft informatie over de constructie van de panelen. Röntgenstraling is een zeer energieke straling die de eigenschap bezit door materialen heen te dringen. Deze straling wordt vanaf de achterzijde door het paneel heen gestuurd. Op een film, die aan de voorzijde bevestigd is, wordt de structuur en opbouw van het schilderij vastgelegd. Herstellingen in de drager (paneel of doek), knoesten en

groeipatronen in het hout en hulpconstructies zoals deuvels (verbindingsstukken) kunnen op deze manier geregistreerd worden. Ook veranderingen in verflagen worden zichtbaar.

In 1617 werd in Antwerpen een keurmerk verplicht om de kwaliteit van de panelen te waarborgen. De keurmeester van het paneelmakersgilde zette er zijn stempel op en ook de paneelmaker zelf zette er zijn eigen merk op. Dit gebeurde over het algemeen met een gloeiend hete ijzeren stempel, waarmee het merk werd ingebrand ofwel koud ingeslagen. Deze merken garandeerden dat het hout van goede kwaliteit was en niet aangetast door houtworm, en dat de constructie degelijk was.

Door onderzoek van ruim 500 panelen is een goed beeld ontstaan van het gebruik en de chronologie van de verschillende paneelmakersmerken. In veel gevallen kunnen de merken toegeschreven worden aan een individuele paneelmaker. Op deze wijze kan de inventarisatie van de merken bijdragen aan bijvoorbeeld de datering van een paneel.

Tracings (overtrektekeningen) worden gebruikt om te kijken of de verschillende versies van een compositie met elkaar overeenkomen. Om dat vast te stellen worden de omtreklijnen van en voorstelling op doorzichtig materiaal overgetrokken. Deze tracing wordt ver-

volgens op de andere schilderijen gelegd.

Deze onderzoeksmethode is zeer geschikt om meer informatie te krijgen over het centrale thema van deze tentoonstelling: de kopieerpraktijk van Pieter Brueghel de Jonge. Door verschillende tracings op de schilderijen te leggen kunnen de versies ingedeeld worden in groepen. Per groep is waarschijnlijk hetzelfde karton gebruikt. Met deze kartons (te vergelijken met modern carbonpapier) werden het onderwerp en de compositie op het paneel aangebracht.

Met de dendrochronologie kan het hout gedateerd worden aan de hand van het onderzoek van de jaarringen. De kapdatum van de boom kan hiermee vrij nauwkeurig bepaald worden. Met ultraviolette straling kunnen verschijnselen aan de oppervlakte zichtbaar gemaakt worden, omdat elke stof anders fluoresceert: oude vernislagen geven een donkergroen uitzicht, terwijl jonge vernis een licht beeld oplevert. Donkere vlekken kunnen wijzen op retouches of overschilderingen. Met microscopie kan men details vergroten tot maximaal 60x. Bijzonderheden betreffende schildertechniek en de toestand van het schilderij komen zo aan het licht.

De tentoonstelling gaat door in het Bonnefantenmuseum, avenue Céramique 250 in Maastricht, van 13.10.2001 tot 17.02.2002, van dinsdag tot en met zondag van 11 tot 17u. Gesloten op 25 december, 1 januari en tijdens carnaval. Toegang 6 €.



De Asbeek
(foto L. Meesters)

– momenteel bezit zij reeds 100 ha – en mag zij ook een aantal percelen van de Pidpa (20) mee beheren.

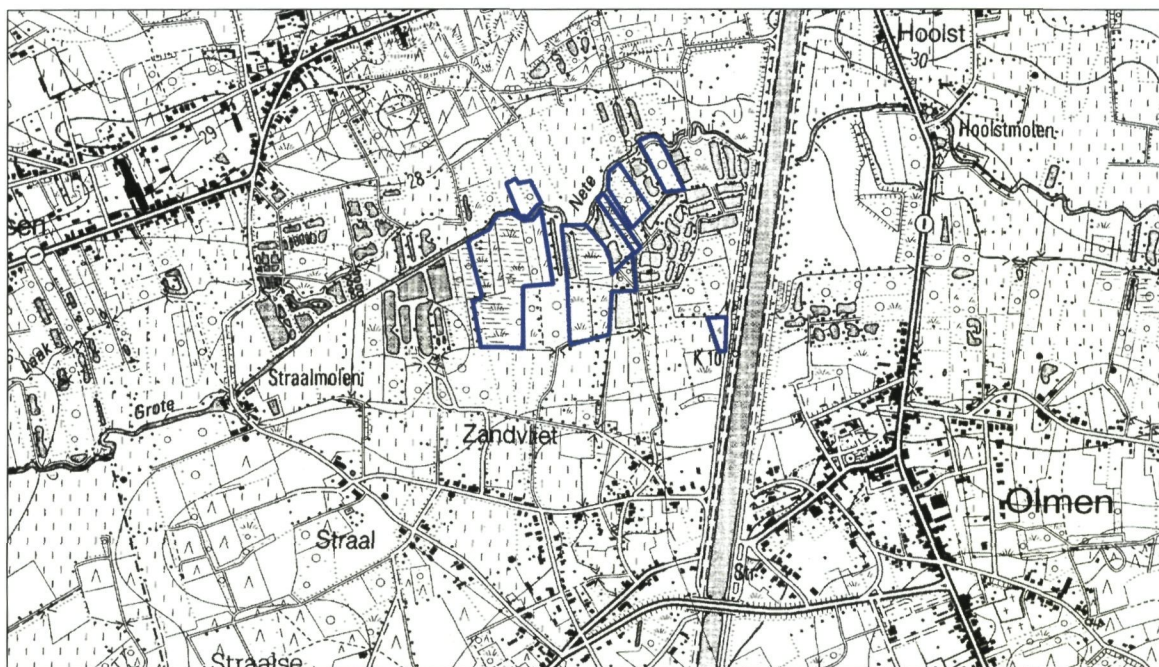
In het zuidelijk gedeelte (zuiden Hanske Selsloop) is het beheer vooral gericht op het behoud van het open graslandgebied voor de weidevogels, dit door toepassing van maai- en graasbeheer, een aangepast houtkantenbeheer (o.a. knotten van Zwarte els) en een seizoensgebonden verhoging van het waterpeil. Hier wordt gestreefd naar beheersovereenkomsten met landbouwers, waarbij rekening gehouden moet worden met enkele ecologische randvoorwaarden.

Het meer gevarieerde noordelijke deel, ten noorden van de lijn Asbeek-Hanske Selsloop, is door de samenvloeiing van de verschillende beken minder geschikt voor intensivering en schaalvergroting voor landbouw en kent daardoor een uitdovende landbouwactiviteit. Het beheer is er vooral gericht op het behoud en de verhoging van de biodiversiteit, onder meer door het verwijderen van populier en spar, het maaien van ruigten en rietland, (na)be-grazing, het open kappen van Elzenbroek, het vrijstellen van Zomereik, het ruimen van slib uit vijvers en poelen, het afschuinen van wanden en het graven van amfibieënpoelen. Plaatselijk wordt ook gestreefd naar een parkachtig uitzicht met natuurlijke overgangen van grasland naar bos.

Het beheer van een reservaat in een waterwinningsgebied is uiteraard geen sinecure. Maatregelen om het grondwaterpeil voldoende hoog te houden zijn nu eenmaal onvermijdelijk. Toch moet ook ernstig rekening worden gehouden met het historisch belang van het landschap, dat tot uiting komt in de parcellering met de houtkanten, grachten en greppels en het wegenpatroon. Meer dan twee eeuwen lang heeft de mens dit gebied door kleinschalige ingrepen gevormd en onderhouden.

Op sommige plaatsen lijkt het erop dat een geforceerd waterbeleid wordt gevoerd. Enerzijds worden grachten weer opengemaakt en tientallen betonnen buizen onder schoren gelegd om het water beter te laten afvloeien naar kwetsbare gebieden zoals het veengebied met Slangenwortel aan de Halflocht-dijk. Anderzijds worden oevers van grachten en greppels afgeschuind en schorbalken geplaatst tegen de buismonden om het water in drogere perioden op te houden en langzamer te laten infiltreren. Werken die vroeger maanden in beslag namen worden nu met zware machines uitgevoerd in enkele dagen. De pogingen om een kwetsbaarder gebied veilig te stellen hebben de degradatie van een ander (potentieel) interessant gebied tot gevolg. Daarenboven bezit de Pidpa nog talrijke percelen met visvijvers die wel in aanmerking komen voor

► Afbakening Griesbroek (Straal) op 1/10.000



grootschalige herstelmaatregelen, in casu het herstel van het oorspronkelijk reliëf, omdat ze op dezelfde grootschalige wijze ontstonden.

Een degelijke afweging van prioriteiten en voor- en nadelen van grootschalige beheerswerkzaamheden, vertrekkend van een hydrologische studie en een inventaris van de historische elementen (oude perceelsgrenzen, houtkanten, grachten en greppels) dringt zich hier op.

► Het Griesbroek aan de Nete (foto L. Meesters)



DE VALLEI VAN DE GROTE NETE VAN HET KANAAL DESSEL- KWAADMECHELEN TOT DE STRAALMOLEN (15)

In de tweede helft van dit gedeelte van de Netevallei werd de Grote Nete rechtgetrokken tussen 1777 en 1850.

Na de Tweede Wereldoorlog werden talrijke weekendverblijven met (vis)vijvers aangelegd nabij het Kanaal en Straal. Stroomopwaarts de Straalmolen liggen nog steeds talrijke viskweekvijvers.

In de eerste helft van de vallei liggen talrijke alluviale elzenbossen en vochtig wilgenstruweel. De tweede helft bestaat voornamelijk uit natte ruigten, riet- en grote zeggenmoerassen, grasland, graasweide, hooiland en populierenaanplant. De vzw De Wielewaal bezit hier een terrein van ongeveer 20 ha, het 'Griesbroek' genoemd. Het beheer omvat voornamelijk hooilandbeheer en begrazing. Een aankoopproject van de Vlaamse Gemeenschap stroomopwaarts van de Straalmolen is nog aan de gang.

NAAR EEN LANDSCHAP MET EEN INTEGRAAL BEHEER?

De vallei van de Grote Nete stroomafwaarts van de Straalmolen op het grondgebied Meerhout, sluit mooi aan bij het hier beproven gebied, hoewel het wat meer verstoord wordt door weekendverblijven, visvijvers en grootschalige maïsakkers. Dit hele Netegebied komt wegens zijn relatieve ongerepteheid en hoge (natuur)historische en esthetische waarde, in aanmerking voor de oprichting van een 'regionaal landschap' of 'landschapspark'.

De bestemming op het Gewestplan Herentals-Mol (1978) – voornamelijk *landschappelijk waardevol agrarisch gebied* – is niet ideaal te noemen, zeker niet voor het behoud van natuurwaarden. Gelukkig ligt bijna het hele hier besproken landschap in het *habitatrichtlijngebied nummer 40, 'Bovenloop van de Grote Nete en Zammelsbroek'* (21).

Momenteel wordt het aankoopbeleid en het beheer nog gevoerd door verschillende instanties en verenigingen, dikwijls zonder coördinatie en soms nog met de natte vinger. In eerste instantie dringt zich een bescherming op als landschap van het meest kwetsbare deel van de Netevallei te Balen, meer bepaald in Scheps en Olmen. In tweede instantie is



▲
De Grote Nete nabij
Holst
(foto O. Pauwels)

er de aanduiding als *ankerplaats* op de nieuwe *Landschapsatlas*, uitgegeven door de Afdeling Monumenten en Landschappen (22).

Deze aanduiding biedt een aantal interessante perspectieven voor een integraal beleid in samenwerking met andere besturen, onder andere:

- *oprichting van een beheerscommissie voor geheel het landschap met afgevaardigden van eigenaars en beheerders, instanties en verenigingen;*
- *begeleiding door wetenschappelijke instanties* (Instituut voor Natuurbehoud, UIA);
- *opmaken van een globaal beheersplan met o.a. integraal waterbeheer;*
- *optimaal gebruik van de bestaande wegen voor wandel- en fietstoerisme; er zijn voldoende verharde wegen beschikbaar om de verschillende molensites en deelgebieden per fiets op een veilige manier te bereiken.* De kwetsbare reservaten of delen ervan als ook de oevers van de Grote Nete en bijrivieren moeten ontoegankelijk blijven voor alle verkeer;
- *educatieve mogelijkheden gelinkt aan de nog aanwezige watermolens en gebouwen: de Topmolen (te koop), de Hoolstmolen (historisch belang), de site van de Straalmolen (mogelijkheid tot oprichting*

►
Beemden en
broekbos aan de
Grote Nete
(foto O. Pauwels)



van een educatief centrum in leegstaande gebouwen) en de watermolen van Meerhout (eigendom Afdeling Water, uitbouw museum over leven in het water).

Momenteel is een belangrijke taak in de coördinatie en de uitwerking van dit beleid weggelegd voor de Vlaamse Landmaatschappij, die met het *Landinrichtingsproject Grote Nete* een concreet instrument in handen heeft om enkele van deze perspectieven op te starten.

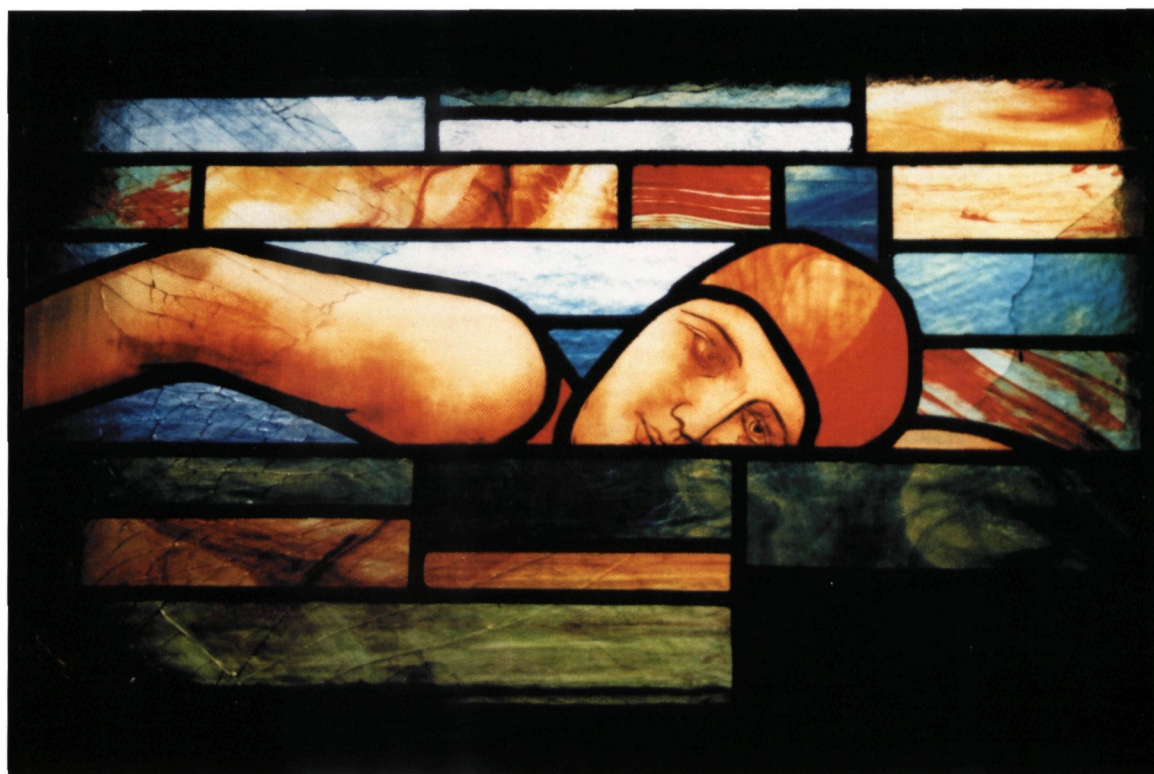
VOETNOTEN

- (1) Regionale kwel: het verschijnsel waarbij water uit de ondergrond of uit hoger gelegen naburig land verspreid aan de oppervlakte treedt als gevolg van drukverschillen. In de Netevallei te Balen is veel kwel afkomstig van de hogerop liggende infiltratiegebieden van het Kempisch Plateau.
- (2) Maes, J., Pidpa, *Antwerpen, 1998*, schriftelijke mededelingen over de geologie en de waterwinning te Olmen-Nete.
- (3) Knaepen, R., *Moll-Baelen-Desschel 1559-1795. De oude Keizerlijke Vrijheid en haar Voogdijdistrict*, Mol, vzw Lions Mol-Geel, in samenwerking met vzw Molse Kamer voor Heemkunde, Geschiedenis en Familiekunde, 1982.
- (4) Michiels, J. en Vermeulen, R., *Van Baenle tot Balen*, Heemkundige Kring Balen, 1987.
- (5) Het Pannenhuis is beschermd als monument bij Ministerieel Besluit van 22.11.1985.
- (6) Jennen, E., *Olmen 1750-1950: een agrarische samenleving onder druk*, Leuven, KUL, 1994-1995.
- (7) potstal: kenmerkende veestal voor de Kempen met haar arme zandgronden, waarin men de mest liet opstapelen en pas na lange tijd ophaalde. Gedurende de stalperiode werden er heideplaggen en strooisel aan toegevoegd om een zo groot mogelijke hoeveelheid materiaal te verkrijgen dat voor bemesting werd gebruikt op het akkerland.
- (8) De Kinderen, E., *Onze aandacht ten volle waard: de Hoolstmolen en het Topmolentje te Balen*, in *Levende Molens*, jg. 2 nr. 3, Brussel, 22 februari 1980.
- (9) Bij Ministerieel Besluit van 01.02.1993 is de Topmolen beschermd als monument en zijn onmiddellijke omgeving als dorpsgezicht.
- (10) De Hoolstmolen is bij Ministerieel Besluit van 12.01.1987 beschermd als monument en zijn onmiddellijke omgeving als dorpsgezicht.
- (11) De Straalmolen en omgeving is bij Ministerieel Besluit van 23.12.1997 beschermd als monument en dorpsgezicht.
- (12) Meeus, R., *Bedrijfsregeling Staatsdomein De Most*, Balen, Inspectie Antwerpen Waters en Bossen, Houtvesterij Turnhout, 1981.
- (13) Coulisselandschap: landschap bestaande uit percelen met rijbepantingen langs de perceelsgrenzen. De bomen kunnen al dan niet geknot zijn. Het wordt gekenmerkt door een zekere graad van transparantie.
- (14) Communaal model: beheerssysteem waarbij het hele gebied begraasd wordt door tamme herbivoren. Afhankelijk van de dichtheid kunnen vrij grote oppervlakten naar bos evolueren of overwegend grazige vegetaties ontstaan (halfnatuurlijke vegetaties).
- (15) Molenaar, E. en Slembrouck, J., *Een onderzoek van de plantengroei tussen de Asbeek en de Grote Nete*, Gemeente Balen, Antwerpen, Floristisch Onderzoek voor Natuurbehoud, 1995.
- (16) Coeck J. & Verhaert E., *Landschapsecologische Studie B.W.P. Grote Nete, eindrapport 3*, Antwerpen, UIA-Departement Biologie i.o.v. Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, AROL-Bestuur Landinrichting, Dienst Landbouw, 1990.
- (17) F. Peeters, S. Sanne & M. Ver Bruggen, *Schansen in de voogdij Mol-Balen-Dessel, van Motte-toren tot Bosschans*, Balen, Heemkundige Kring Balen vzw, 1995.
- (18) *Voorstellen voor het natuurtechnisch beheer van het Pidpa waterwinningsgebied te Balen*, Antwerpen, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Departement Leefmilieu en Infrastructuur, Afdeling Natuur, Buitendienst Antwerpen, 1995.
- (19) De Afdeling Natuur behoort tot het Departement Leefmilieu en Infrastructuur, Administratie Milieu, Natuur, Land- en Waterbeheer.
- (20) Pidpa: Provinciale en Intercommunale Drinkwatermaatschappij der Provincie Antwerpen c.v.
- (21) De Europese Richtlijn 92/43/EEG van 21.02.1992 inzake de instandhouding van de natuurlijke habitats en de wilde flora beoogt het waarborgen van de biologische diversiteit door het instandhouden van de natuurlijke habitats en van de wilde flora en fauna binnen de E.U.-staten. De habitatrichtlijn bevat zowel maatregelen inzake gebieds- als inzake soortenbescherming. Het hier besproken landschap stemt grotendeels overeen met het gedeelte 'Bovenloop van de Grote Nete' van het habitatrichtlijngebied nummer 40 ('Bovenloop van de Grote Nete en Zammelsbroek'). Als beschermende diersoort wordt hier de beekprik vermeld.
- (22) De landschapsatlas is een beleidsgericht basisdocument waarin een overzicht wordt geboden van de relictzones van de traditionele landschappen voor het hele Vlaams Gewest. Binnen deze relictzones worden de bijzonder waardevolle landschappen of ankerplaatsen aangeduid. Dit zijn complexen van erfgoedwaarden die ofwel én een ensemble vormen én gaaf zijn én representatief ofwel uniek zijn.

Ludo Meesters is landschapsdeskundige bij Monumenten en Landschappen

Katherine Ennekens

ERFGOEDZORG EN WIJKONTWIKKELING IN DE ANTWERPSE WIJK STUIVENBERG PUBLIEKE GEBOUWEN ALS THEMA



◀ Stedelijk zwembad
Veldstraat.
Detail glasraam
(foto W. Van
Eesbeek)

In de stedelijke zorg voor monumenten gaat veruit de meeste aandacht naar de historische stadskern. Dat lijkt ook vanzelfsprekend. Historische kernen zijn immers rijk aan erfgoed. Toch zijn er ook vele andere, meer perifere stadsdelen die over waardevol patrimonium beschikken maar die niet altijd de aandacht krijgen die ze verdienen. Hoe gaat de monumentenzorg om met buurten die over weinig beschermd patrimonium beschikken, die niet gelegen zijn in druk bezochte

centra en die bovendien af te rekenen hebben met een scherpe problematiek van maatschappelijke achterstelling?

Met de steun van de Koning Boudewijnstichting en het Sociaal Impulsfonds van de stad Antwerpen werkte de vzw Antwerpen Averechts vier jaar op een veeleer ongebruikelijke manier aan de herwaardering van het erfgoed in de wijk Stuivenberg.

De Antwerpse wijk Stuivenberg is gelegen in het noordoosten van de stad, tussen de historische binnenstad en de Antwerpse Ring. De wijk behoort tot de 19de-eeuwse gordel die als een kroon rond de oude stad ligt. Voor wie de actualiteit geregeld volgt, klinkt de naam Stuivenberg of Seefhoek zeker niet onbekend. De wijk haalt de jongste jaren vaak het nieuws. Moeilijkheden die zich in een grote stad kunnen voordoen worden vaak geïllustreerd aan de hand van voorbeelden uit deze buurt.

Stuivenberg is van oudsher een volkse wijk. Na de sloop van de Spaanse omwalling (1865) ontvluchtten vele arbeidersgezinnen de overbevolkte binnenstad om zich in Stuivenberg te vestigen. Ook vele plattelandsmensen kwamen in deze buurt hun geluk zoeken als arbeider.

In tegenstelling tot de gestructureerde 19de-eeuwse stadswijken Zuid en Zurenborg, ontwikkelde Stuivenberg zich veeleer chaotisch, op het ritme van de kleine verkavelaar die straat na straat aanlegde. De wijk heeft stedenbouwkundig op het eerste zicht weinig kwaliteit: hoofdstructuren ontbreken. Wie de wijk onvoldoende kent, loopt onvermijdelijk verloren. De kwaliteit van de vele arbeiderswoningen is dikwijls ondermaats. De betere burgerhuizen in sommige straten vergroten de waardering voor deze wijk nauwelijks.

Vandaag is Stuivenberg een wijk met problemen. Haar imago is negatief, een 'Bronx aan de Schelde',

zo schreef een krant begin 2000. Dat imago heeft veel te maken met de ontwikkeling van de laatste decennia waarin de wijk evolueerde van een traditionele arbeidersbuurt naar een wijk met sociale en economische achterstelling. Vele arbeidersgezinnen zochten immers vanaf de jaren zestig de buurten op in de rand van de stad. Het sterke verenigingsleven in de 19de eeuwse wijken brokkelde af. Verkommering was het gevolg. Nieuwkomers, vooral Turkse gezinnen, kwamen in de plaats. De aandacht van het stadsbestuur bleef tot in het midden van de jaren tachtig achterwege. Zo kon de achterstelling zich sluipend maar onstuitbaar voltrekken. Ook economische functies vielen weg. De traditionele middenstand kon nauwelijks overleven.

Vanaf de jaren negentig zijn de stadsvernieuwingsinitiatieven zichtbaar geworden. Maar toen had het negatieve imago zich al verspreid. Vandaag wordt de wijk opnieuw geconfronteerd met een ontwikkeling die eigen is aan haar ontstaan: Stuivenberg wordt opnieuw een thuis voor vele havelozen, ditmaal geen migranten uit de Kempen of de polderdorpen, ook niet meer uitsluitend Turkse gezinnen, maar illegalen of asielzoekers uit verre streken.

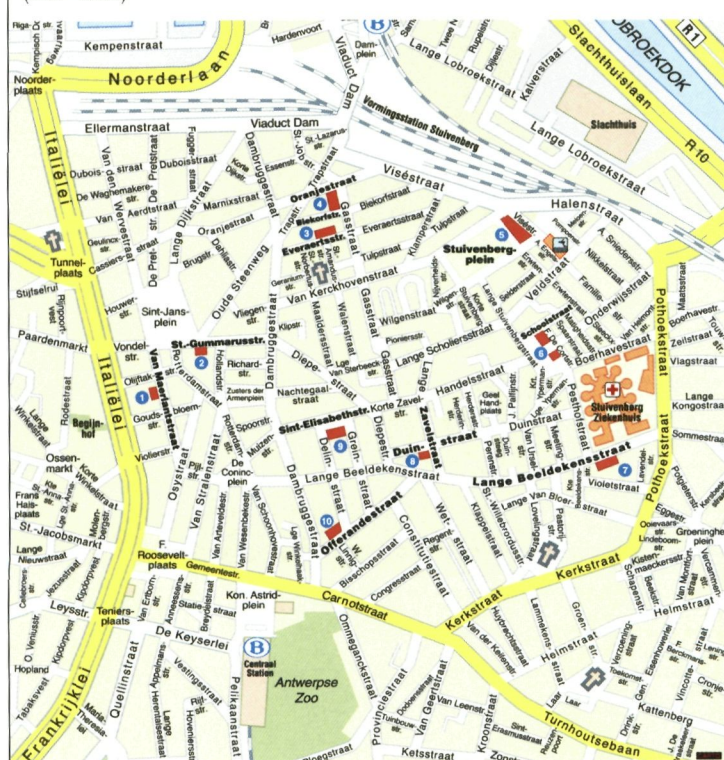
Tegenover deze moeilijkheden staan ook heel wat aantrekkelijke kanten. De levendigheid van de buurt wordt precies versterkt door de aanwezigheid van andere culturen en de vele kinderen in de wijk. Niet alleen de mensen in de buurt, maar ook hun exotische koopwaar geven deze buurt kleur. De Turkse kruidenier, de Marokkaanse viswinkel, de Afrikaanse kapper, ... In deze buurt "zie je de wereld".

BAKENS IN DE WIJK

Tegenover het gebrek aan ruimtelijke kwaliteit en de sociale achterstelling van de buurt staat één lichtpunt: de publieke gebouwen in de wijk. Daarvoor zorgde het Antwerpse stadsbestuur. Zij bouwde vanaf 1860 tot aan de Tweede Wereldoorlog een indrukwekkend patrimonium van sociale voorzieningen: scholen, een ziekenhuis, een brandweerkazerne, een instelling met badhuis en zwembad, een duizendtal sociale woningen. Het stadsbestuur meende destijds dat deze buurt nood had aan voorzieningen die tegemoet kwamen aan de materiële zorgen van de bewoners. Die zorg was echter maar één aspect. Ook een morele "verheffing" van het volk werd nagestreefd.

Opschriften op verschillende scholen vertellen ons bijvoorbeeld dat er zowel voor onderwijs als opvoeding gezorgd werd. In een van de eerste sociale

▼ Plan van de wijk
(Carto - Brussel)



ANTWERPEN AVERECHTS

De vzw Antwerpen Averechts is in de eerste plaats een organisatiebureau voor stadsbezoeken. De vereniging begeleidt jaarlijks ca. 20.000 bezoekers en stadsbewoners bij stadsverkenningen. Zij werkte onder meer programma's uit voor stedelijke projecten zoals Stad aan de Stroom, Antwerpen '93 en Antwerpen Woonstad. Bij de organisatie van stadsbezoeken komen niet zozeer het toeristische centrum in beeld maar wel een grote verscheidenheid aan minder bekende buurten en stadsdelen.

Steeds centraal staat de beleving van de stad. Het 'zien' met 'hoofd, hart en handen' is een vertrekpunt. De gids moet de bezoeker helpen een eigen opinie te vormen van de stad in beweging. Hierbij moet de verbeelding van de bezoeker gestimuleerd

worden om de mogelijkheden en kansen van een stad te zien.

Te voet, met de fiets of met de bus vertellen gidsen verhalen, stukjes geschiedenis en actualiteit over het leven en het beleven van de stad. Enkele dagprogramma's graven dieper in specifieke thema's als de *Joodse gemeenschap in Antwerpen*, de *Turkse gemeenschap*, de *Verdwenen polderdorpen*.

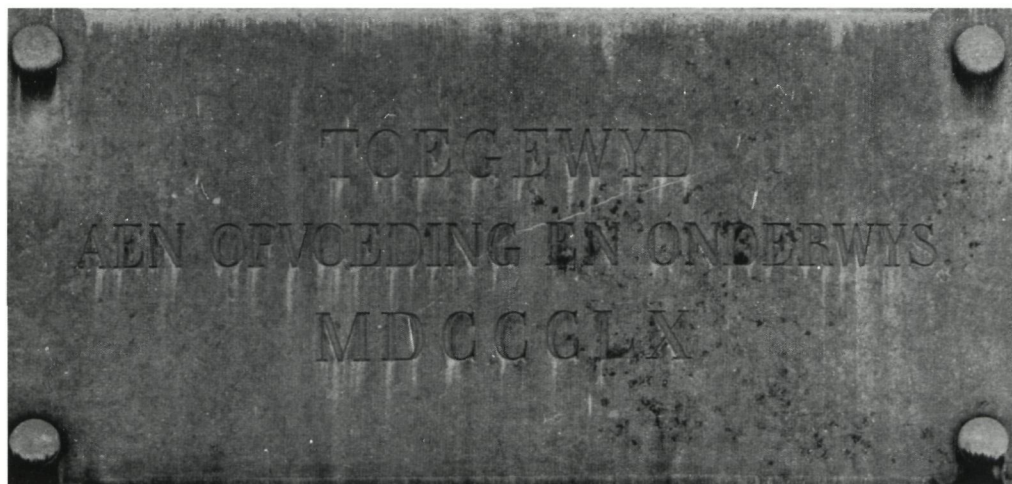
Naast de organisatie van wandelingen werkt Antwerpen Averechts mee aan projecten. Hiermee proberen we niet alleen de leefbaarheid van de stad te verbeteren, maar kunnen we ook het tot stand komen van kwalitatieve voorbeelden stimuleren.

Verskillende publicaties ondersteunen deze activiteiten. In 1998 verscheen onder meer een geïllustreerde stadsgids: *12 avonturen in Antwerpen*.

woningbouwprojecten getuigen de straatnamen hier nog steeds van. Namen zoals Spaarzaamheidsstraat en Matigheidsstraat illustreren de "deugden" die het stadsbestuur centraal plaatste bij de opvoeding van de ongeschoolde arbeidersklasse. Eén zaak valt heel sterk op: al deze stedelijke voorzieningen presenteren zich in een sterke monumentaliteit. De gebouwen zijn ingeplant op goed gekozen locaties – hoeken, hele bouwblokken, langs pleinen – en zijn zo bakens in het straat- en stadsbeeld. De architectuur is niet altijd vernieuwend maar steeds waardevol en vooral degelijk. Niet zozeer de individuele gebouwen, maar eerder de samenhang, maakt hun aanwezigheid tot een troef voor de wijk. Wie als bezoeker door de wijk loopt, krijgt te maken met een opeenvolging van

vele publieke gebouwen die als dusdanig herkenbaar en vergelijkbaar zijn. Zij vormen voor de bezoekers een rode draad door de buurt waarin de monumentaliteit van de vele gebouwen sterk naar voren komt.

Opvallend is dat de meeste van deze gebouwen nog steeds intensief gebruikt worden. Als de oorspronkelijke functie niet meer van toepassing was, werd al gauw een alternatief gevonden. Leegstand van publieke gebouwen is dus geen kenmerk van dit stadsdeel. Dat is een voordeel en een bewijs dat oorspronkelijke functies nog steeds aan de behoeften van vandaag voldoen. Het betekent ook alvast één zorg minder. Een alternatieve bestemming geven aan het monument komt nergens ter sprake en zou zelfs nadelig zijn.



De opschriften op verschillende scholengeven aan dat er zowel voor onderwijs als opvoeding gezorgd werd (foto R. Wouters)

HET PROJECT STUIVENBERG EN PUBLIEKSACTIVITEITEN

De herwaardering van de wijk is vandaag voor het stadsbestuur een prioritaire zaak. Er wordt opnieuw geïnvesteerd – dikwijls met Europese middelen of via het Sociaal Impulsfonds – in woningbouw, de heraanleg van het openbaar domein, in projecten voor welzijn en werkgelegenheid.

Het waardevolle patrimonium van sociale voorzieningen kreeg tot voor kort erg weinig zorg in deze wijk. De eigenaars – de stad Antwerpen, het OCMW en de sociale woningmaatschappijen – hebben nog steeds weinig oog voor een kwaliteitsvolle aanpak wanneer slijtage moet worden tegengaan of verbouwingen uitgevoerd. Vaak spelen budgettaire overwegingen een grote rol. Dit heeft vaak nadelige gevolgen voor de gebouwen en de buurt. In enkele gevallen is het een voordeel dat deze buurt zolang vergeten werd. Er werd weinig werk gemaakt van verbouwingen, zodat er nog veel origineel materiaal aanwezig is. Toch konden acties niet langer uitblijven.

Het “project Stuivenberg” van Antwerpen Averrechts ging van start in 1996. De Koning Boudewijnstichting en het Sociaal Impulsfonds maakten het initiatief mogelijk.

Het uitgangspunt was helder: aandacht vragen voor de herwaardering van het patrimonium van publieke gebouwen, niet alleen vanuit het beleid maar ook van de stads- en wijkbewoners. We wilden beide groepen wijzen op de functie en kwaliteit van deze gebouwen. Niet alleen historisch en architectonisch, maar ook omwille van de sociale functie. Dit patrimonium dat steeds een belangrijke sociale functie heeft gehad, is bovendien beeldbepalend. We wilden met het project eveneens aangeven dat hedendaagse wijkontwikkeling net zoals in het verleden het beeld, het functioneren van de buurt en haar imago kan verbeteren.

Aan de hand van een vijftiental publieke gebouwen kon een boeiende evolutie in de sociale geschiedenis getraceerd worden. Een vrij recente geschiedenis die eind 19de eeuw begon en een tweede hoogtepunt kende tijdens het interbellum. Antwerpen Averrechts wilde dan ook bewust aandacht voor deze, door de overheid opgerichte, publieke gebouwen. Daarom vielen de katholieke scholen en kerken zoals St. Eligius, St. Willibrordus en St. Amandus buiten ons verhaal. Ondanks hun ontegensprekelijke kwaliteiten.

Het sensibiliseren van heel uiteenlopende doelgroepen is geen makkelijke opgave. Enerzijds vroegen

we aandacht van de beheerders van dit patrimonium. Anderzijds de aandacht van de gebruikers ervan. Een divers publiek betrekken bij dit thema vereist dan ook aangepaste communicatievormen.

Het is dan ook moeilijk een stempel te drukken op de projecten die we realiseerden in de wijk Stuivenberg. Voor een stuk leunen ze aan bij monumentenzorg, gedeeltelijk bij wijkontwikkeling en sociaal werk. In de communicatie rond deze projecten kwam de term monumentenzorg dan ook zelden voor. Wellicht had de beladenheid van deze term de toegankelijkheid van de thema's bemoeilijkt.

Om die toegankelijkheid te optimaliseren werden stadsbewoners en gebruikers van de publieke gebouwen persoonlijk geraadpleegd. Hun inbreng was dan ook essentieel. De verhalen van deze “bevoorrechte getuigen” (dixit Stef Ampe – Nieuwpoorttheater Gent) vormen een stuk roerend erfgoed.

Door verhalen en getuigenissen te registreren van buurtbewoners, stadspersoneel, schooljeugd, badmeesters... kregen de gebouwen terug een stem. Elke plek – het zwembad, een school, een blok sociale woningbouw – kreeg zo opnieuw een plaats in het gemeenschappelijk geheugen van stads- en buurtbewoners. Algauw verdwijnt de beladenheid van het begrip monument. Het wordt een deel van het dagelijks leven. Eens dat begrip ingeburgerd is, kunnen gebruikers van een monument participeren aan het in stand houden ervan.

Het mag duidelijk zijn dat het project Stuivenberg niet enkel gericht was op toonmomenten. Het traject naar een presentatie was telkens van even groot belang als het eindresultaat. De projecten werden voorgesteld in de vorm van tentoonstellingen, rondleidingen met gids en een docu-film.

Pro Bono Publico is een bundel met voorstellen voor het hergebruik van Paviljoen 8 in het Stuivenbergziekenhuis.

Paleizen voor het Volk is een kleine tentoonstelling over sociale woningbouw. Ze werd getoond in het leegstaande woonblok op het Stuivenbergplein.

Zwemmen in een Monument is een fototentoonstelling over het zwembad van de Veldstraat. Ze werd getoond in het café van het Oude Badhuis en later in een gang in het Stuivenbergziekenhuis. *Een tempel voor het lichaam* is een educatieve tentoonstelling over badculturen. Ze werd getoond op de gaanderijen rond het zwembad.

10 Scholen in Stuivenberg is een tentoonstelling over stedelijke scholen. *Febbekak - de stadsschool toen en nu* is een documentaire film over hetzelfde thema.

SCHETSMATIGE ANALYSE VAN ROEREND EN ONROEREND ERFGOED

Een diepgravende en wetenschappelijke analyse van de architectuur vormde niet het hoofdobjectief van onze projecten. Wél werden de voornaamste kenmerken en kwaliteiten van de architectuur in kaart gebracht. Mogelijk kan ons onderzoek als onderlegger functioneren voor een grondiger analyse.

Evenveel aandacht ging in ons onderzoek naar exterieurs als interieurs. In vele gevallen is het interieur van gebouwen van groter belang. Ook de samenhang van een type gebouw met de buurt is dikwijls belangrijker dan het bouwsel op zich. Deze kennis willen we dan ook opgenomen zien in de nieuwe erfgoedinventaris (in de maak tegen 2002). Omdat het gaat over een relatief jong patrimonium, waren nog heel wat foto's en originele plannen beschikbaar. Niet alleen in het Stadsarchief maar ook in het uitgebreide archief van het Stedelijk Onderwijs. Vooral de 8 en 16mm films vertelden veel over het schoolleven en de buurt.

We richtten onze aandacht trouwens niet enkel op materieel, maar ook op immaterieel erfgoed. De tweede erfgoedconvenant (2001) wordt hieraan integraal gewijd. Orale overleveringen, in hun zuivere immaterialiteit, vragen om vastgelegd te worden. Het is de band tussen mens en object, niet het object tout court.

"Het convenant heeft tot doel de maatschappelijke plaats van het roerend cultureel erfgoed te versterken. Hierbij ligt de aandacht prioritair op het ontsluiten, behouden, beheren en beveiligen van het roerend cultureel erfgoed vanuit een hedendaags perspectief.

Dit experimenteel beleid kan het cultureel geheugen versterken én actualiseren: erfgoed als bron van reflectie, genot, interactie, inspiratie, ... Het erfgoed draagt ontelbare verhalen in zich die mee onze persoonlijke en gemeenschappelijke culturele biografieën vormen." (Erfgoedconvenant)

Ook het toekomstige MAS (Museum Aan de Stroom) in Antwerpen legt een beeldenbank aan. Hier krijgen oude filmopnames een plaats naast recente video-opnames met mondelinge overleveringen.

TIEN SCHOLEN IN STUIVENBERG

Antwerpen, Stad der scholen

Al in 1819 werd in Antwerpen de eerste stedelijke lagere school opgericht. De zogenaamde Broodjeskapel in de Keizerstraat bood onderwijs aan volkskinderen. Tot die tijd was onderwijs een voorrecht voor een elitegroep en meestal was de school verbonden aan de kerk. Het zou echter nog tot 1870 duren, vooraleer het onderwijs toegankelijker werd voor het volkskind.

In die periode bestuurden de liberalen de stad. Talrijke vooruitstrevende maatregelen werden genomen ten behoeve van de volkskinderen. Sociale initiatieven zoals het gratis onderwijs, het invoeren van avondstudie, het "schoolsparen", het medisch schooltoezicht, moesten het arbeidersgezin mogelijk maken hun kroost naar school te sturen. Deze sociale initiatieven brachten heel wat ongerustheid teweeg in katholieke middens. Die zagen immers een grote concurrent opduiken. Dit leidde tot de eerste Schoolstrijd (1879) die in Antwerpen maar ook in andere Belgische steden hevig woedde. Ondanks de tegenkanting konden de liberalen Antwerpen op vrij korte tijd omdopen tot "Stad der Scholen". Vooral in volkse wijken werd flink geïnvesteerd in onderwijs, ook in de wijk Stuivenberg. In een periode van zo'n 40 jaar werd hier de ene school na de andere opgericht, veelal behorend tot het stedelijk onderwijsnet. Deze scholen weerspiegelen perfect de evolutie in het denken over de "ideale school".

Bouwprogramma's en Voorschriften

De architectuur van de 19de eeuwse schoolgebouwen getuigt van een duidelijke visie. Het ontbreken van goede scholeninfrastructuur in die periode zette de overheid ertoe aan zeer strikte regels op te stellen voor de bouw van nieuwe scholen.

In 1854 stelde de overheid voor het eerst een programma op voor het bouwen en inrichten van scholen. In de loop der jaren werd dit reglement voortdurend aangepast en werd de lat steeds hoger gelegd. Het denken over de "ideale school" was dan ook voortdurend in ontwikkeling. Blijkbaar werd de regelgeving vrij goed opgevolgd. In 1872 werd al 80% van de scholen door de inspectie van schoolgebouwen goed bevonden.

Een verhoogde aandacht voor hygiëne, goede lichtinval en verluchting, moest bijdragen tot het welzijn van het volk. De kwaliteit van de Belgische



▲ Duinstraat
1860
arch. Frans Stoop
Oudste school van
de wijk

► St. Elisabethstraat
1867
arch. Pieter Dens
De enige school die
een nieuwe functie
kreeg. Vandaag
huist hier een
bedrijfscentrum
met in het port-
gebouw een café.
Verbouwd met
respect voor het
originele en toevoe-
ging van heden-
daagse architectuur.
Mooie turnzaal los
van de school in de
Greinstraat



scholen bleef ook in het buitenland niet onopgemerkt. In 1878 maakte de Parijse architect Felix Narjoux een uitgebreid verslag over onder meer Belgische en Nederlandse scholen. Het document diende als inspiratiebron om Franse scholen te bouwen. Het boek kan vandaag nog goed gebruikt worden als overzicht van ons scholenpatrimonium uit die periode.

Narjoux maakte zijn analyse aan de hand van reglementen van de Belgische overheid. Het eerste werd opgesteld in 1854. Daarin kwamen alle onderdelen van een school aan bod: de spreekkamer, de recreatieruimte, de klas, de speelplaats, de schooltuin, de turnzaal, de ventilatie, het schoolmeubilair, de bibliotheek ...

Veel aandacht werd eveneens besteed aan de schoolomgeving, de ligging, de oriëntatie en optimale belichting van het schoolgebouw. Ook in de stad stond de school meestal los van aanpalende gebouwen. Een lawaaiige en ongezonde omgeving werd gemeden. Waarschijnlijk voldeden de meeste scholen in de wijk Stuivenberg toen aan dit criterium. Vele scholen vormen ook vandaag nog een afzonderlijk bouwblok.

De onderwijzers- of directiewoning moest bij voorkeur los staan van de school. Om het gezag van het

schoolhoofd te onderstrepen nam deze woning vaak een belangrijke plaats in aan de straatzijde, als een centraal paviljoen. Dit voorschrift werd toegepast in de scholen van de Schoolstraat, de St. Elisabethstraat en de Oranjestraat.

Het programma van 1854 voorzag afzonderlijke speelplaatsen voor jongens en meisjes. In 1874 gaat het reglement nog een stapje verder. Vanaf dan worden ook schoolpoorten én klassen gescheiden. Veel scholen hebben dan ook twee schoolpoorten, vaak met de inscripties "Jongensschool" en "Meisjes-school" in arduin. Opvallend genoeg werd toch gekozen om deze twee functies te verenigen in hetzelfde gebouw.

De oppervlakte van de speelplaats voorzag 3m² per leerling. Aanvankelijk lagen de meeste speelplaatsen onder de beschutting van enkele bomen. Meestal was er ook een pomp. Later werden luifels voorgeschreven voor de recreatie bij slecht weer. Vaak werd de speelplaats met hoge muren afgesloten van de straat. Inkijk van omwonenden wilde men liever vermijden.

Brede trappen en gangen zorgden ervoor dat de onderwijzer iedereen goed in de gaten kon houden. In de 19de eeuwse school zijn de klassen meestal



◀ Lange Beeldekens-
straat 1890
arch. Gustaaf Royers
De school over het
Stuivenbergzieken-
huis vormt een
dubbelschool met
de Violetstraat.
Zeer veel origineel
materiaal is hier
verdwenen



◀ Schoolstraat
1869
arch. Pieter Dens
Vrijstaande dubbel-
school aan een
plein, zgn. School-
plak, waar nog
enkele oude olmen
staan. Recent tal-
rijke foute ingrepen
aan ramen, metsel-
werk en grondplan

niet zichtbaar vanuit de gang. In de 20ste eeuwse school streeft men naar meer openheid.

Vanaf 1874 mag een klas maximum uit 70 kinderen bestaan. Per leerling moest minstens 1m^2 vloeroppervlak voorzien worden. De hoogte van de klassen was minimum 4.5 m. In de 20ste eeuw neemt de oppervlakte per kind drastisch toe. Momenteel heeft een klas bij voorkeur 5.7m^2 oppervlakte per leerling.

Veel aandacht was er ook voor de natuurlijke belichting van de klassen. Ramen links én rechts dienden op het zuidoosten en het noordwesten te worden gericht. Als er maar aan één zijde ramen waren, werden die steeds links van de leerlingen geplaatst. De leerlingen werden immers verplicht rechtshandig te schrijven. Aanvankelijk werd de 19de eeuwse klas verlicht met gaslampen.

Ook verluchting en verwarming werden gereglementeerd. De klassen moesten om het uur verlucht worden. Ventilatioeroosters moesten voortdurend frisse lucht in de klassen brengen. Deze rozetvormige roosters zijn vaak een decoratief element in de gevels. Kleine kacheltjes, zgn. duveltjes, verwarmden de klas. 's Morgens was het aanmaken van de

kolenkachels de eerste taak van de conciërge. In 1874 gold 15°C als richttemperatuur. Momenteel hanteert men een minimumtemperatuur van 18 à 20°C .

De taal van de architectuur

Ook in de scholenarchitectuur van de 19de eeuw kenden de neostijlen veel succes. De gezindheid van de inrichtende macht werd weerspiegeld in de aangewende stijl. Zo opteerden de vrijzinnigen vaak voor neoclassicisme of neorenaissance, de katholieken eerder voor neogotiek, neoromaans of neobyzantijns.

Alle 19de eeuwse scholen in Antwerpen werden ontworpen door stadsarchitecten. Zoals gezegd moesten zij zich aan heel wat regelgeving houden. Toch slaagden ze erin om aan de vormgeving een persoonlijke noot te geven. Aan de stijl kunnen we vaak de bouwmeester herkennen. Frans Stoop (1815-1861) bouwde voornamelijk neoclassicistisch. Pieter Dens (1819-1901) ontwikkelde een eigenzinnige baksteenarchitectuur met neorenaissance inslag. Gustaaf Royers (1848-1923)

►
 Everaertsstraat
 1886
 arch.
 Gustaaf Royers
 Symmetrisch, neo-
 klassicistisch
 gebouw. Driehoekig
 fronton boven de
 grote poort met
 daaronder een tafe-
 reel met spelende
 engeltjes. "Curieuse"
 tekens versieren de
 gevel. Deze school
 heeft een grote tuin



▼
 St. Gummarusstraat
 1962
 arch. Renaat Braem
 Eigenzinnig ontwerp
 voor een kleuter-
 school



twijfelde tussen neoclassicisme en robuuste baksteenarchitectuur.

Wat de stedelijke scholen van Stuivenberg gemeenschappelijk hebben is hun omvang en monumentaliteit. Op de meeste plaatsen bepalen ze het straatbeeld en zijn ze een oriëntatiepunt in het warrige stratenpatroon.

Het meest opvallende kenmerk echter van dit erfgoed is de hoge concentratie van deze monumentale gebouwen in een zeer geringe omtrek. Meer nog dan de vormgeving van de gebouwen is die concentratie het meest specifieke kenmerk voor het scholenpatrimonium in de wijk Stuivenberg.

De scholen vandaag

Vandaag worden alle 19de eeuwse schoolgebouwen, met één uitzondering, nog gebruikt als school. Veelal hebben ze de kwaliteiten van het oorspronkelijke concept behouden. Toch zijn er in de loop der jaren aanpassingen gebeurd, meestal om aan de huidige comfortnormen te beantwoorden. Het gaat dan meestal over een aanpassing van sanitair, bete-



◀ Biekerf - Oranje-
straat 1879
arch. Pieter Dens
Eén van de best
bewaarde dubbel-
scholen

◀◀ Stuivenbergplein
1902
arch. Gustaaf Royers
Eén zijde van het
plein wordt volledig
begrensd door deze
school. De Openbare
Bibliotheek is hier
eveneens gevestigd.
Deze dubbelschool
heeft twee prachtige
turnzalen met open-
gewerkte dakspan-
ten

▼ Van Maerlantstraat
1879
arch. Pieter Dens
Stond lange tijd
gekend als degelijke,
betalende jongens-
school. Opmerkelijke
gevel met namen
van zes pedagogen
in cartouches.
Ook hier twee
schoolpoorten;
één voor de
jongens, één voor
"Mijnheer de
Bestuurder"



◀ Offerandestraat
1881
arch. Gustaaf Royers
Verbouwde patri-
ciërswooning in Louis
Philippestijl.
Boven de school-
poort een inscriptie
"Voor onze Volks-
kinderen"

geling van de klasvloeren, vervangen van elektri-
sche leidingen en het voorzien van centrale verwar-
ming. Aan het exterieur werd er in de meeste geval-
len nauwelijks geraakt. Enkel het vervangen van
ramen heeft menige school schade toegebracht.
Hoewel niet onomkeerbaar bestaat de trend om
"ludieke" kleuren te gebruiken bij het herschilder-
ren van de school.

De allesomvattende visie in de scholenarchitectuur
zoals die werd ontwikkeld in de 19de eeuw, lijkt
sinds de Tweede Wereldoorlog te ontbreken. Toch
zijn er sindsdien een groot aantal scholen gebouwd,
ook in de wijk Stuivenberg. Vooral in de jaren '60
en '70 was rationalisering hierbij het toverwoord.
Ook flexibiliteit en aanpasbaarheid werden belang-
rijke criteria in de scholenarchitectuur. Vaak ver-
koos men om de oude, onderhoudsintensieve
scholen te vervangen door systeembouw. Dit
gebeurde ook in Antwerpen, maar de scholen in
Stuivenberg ontsnapten allen aan de slopershamer.

De oudste school uit de wijk bevindt zich in de
Duinstraat 16. Ze werd opgericht in 1860. Stads-



▲ Deze rosetvormige ventilatieroosters moesten frisse lucht in de klassen brengen

architect Frans Stoop (1815-1861) bouwde een volledig symmetrische school. Ze is wit bepleisterd en rust op een sokkel van arduin. Centraal boven de hoofdingang bevindt zich een driehoekig fronton. Hierin prijkt het stadswapen van Antwerpen temidden van sierlijke krullen. Volksopvoedende teksten werden op arduinen platen op de gevels aangebracht.

Aanvankelijk bestonden de klassen uit zo'n 60 kinderen. Schoolplicht bestond niet tot 1921. Kinderen inzetten in het huishouden was toen heel gewoon. Er was dan ook veel schoolverzuim. Klassen waren in die tijd bij voorkeur gesplitst voor jongens en meisjes. In opvoedkundige tijdschriften pleitte men voor een houten schot van 1.5m tussen jongens en meisjes! Ook afzonderlijke schoolbanken behoorden tot de voorschriften. Meisjes moesten achter de jongens zitten. De Duinstraat was aanvankelijk een jongensschool, maar al gauw dienden zich ook meisjes aan.

Op de speelplaats is de oude schoolbel nog aanwezig, alsook de gietijzeren zuiltjes aan het afdak. In 1871 deed de gymnastiekles haar intrede. De huidige turnzaal was er toen nog niet. Het toenmalig schoolhoofd, Mevrouw Hagens, vroeg aan de stad vijf paar ringen. Deze werden buiten aangebracht, onder de gaanderijen op de speelplaats.

Over het algemeen beschikten de 19de eeuwse scholen over peuterscholen (bewaarscholen) en lager onderwijs. Gehoorzame burgers maken van de kinderen was een even belangrijke taak als leren lezen en schrijven. In de loop der jaren is het onderwijs geëvolueerd tot een recht voor ieder kind. Van middelbaar onderwijs was voor deze volksscholen aanvankelijk geen sprake.

Vandaag zijn vele bewoners van de wijk van buitenlandse origine. In bijna alle scholen zijn de meerderheid van de leerlingen allochtonen.

Het scholencomplex, begrensd door de Biekerf-, Sint Job- en Oranjestraat werd met veel zin voor detail ontworpen. Deze dubbele school is één van de grootste in de wijk. De ingang van de jongensschool bevond zich in de Biekerfstraat. De meisjes konden langs de Oranjestraat binnen. De school bestaat uit drie vleugels die haaks op de straat staan.

Deze school werd in 1879 ontworpen door stadsarchitect Pieter Dens. Hij gebruikte voornamelijk baksteen, op een sokkel van arduin. De hoekpilasters zijn van witte natuursteen om het geheel te verlevendigen. In de gevels zijn friezen met kleurige geometrische figuren verwerkt.

Veel deuren en vensters hebben een rondboog. Vaak vinden we nog de originele cirkelvormige raamverdelingen terug. Bijna alle trapleuningen in de scholen zijn bovenaan voorzien van ijzeren bolletjes. Zo konden de kinderen niet van de leuning glijden.

De turnzaal is in deze school goed bewaard. Alleen de parketvloer is enige jaren geleden vervangen door linoleum. Turntoestellen uit vervlogen tijden geven een extra charme aan deze ruimte. De kleedruimte is voorzien van tegels in zwarte marmer. Deze werden vroeger met wit zand geschuurd, hetgeen een arbeidsintensieve bezigheid was. In de meeste scholen zijn de originele tegelvloeren verdwenen.

De school was lange tijd bekend als een zeer strenge, betalende meisjesschool.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog diende de school als Duits hospitaal en na de oorlog als kazerne. Het is in die periode dat het gebouw met één verdieping verhoogd werd. Tijdens de Tweede Wereldoorlog dienden de kelders als toevluchtsoord tegen de V-bommen. In die tijd verbleven er Engelse soldaten in de school, waardoor de leerlingen tijdelijk les kregen in de Bredastraat.

Jarenlang was in deze school het Schoolmuseum gevestigd. Nu is deze functie, jammer genoeg, uit de wijk weggetrokken en zal vermoedelijk een plaats krijgen in het stadscentrum. Misschien is dit een kans om het uitgebreid archief een geschikte plaats te bieden en toegankelijk te maken.

Op de hoek van de Oranjestraat en de St. Jobstraat staat de voormalige onderwijzerswoning. Nu woont hier de portierster. Het voormalige wijkkantoor

van de politie uit 1902 bevindt zich op de hoek van de Biekorfstraat en de St. Jobstraat. Vanuit het hoekraam kon de politie een oogje in het zeil houden op de straat.

De kleuterschool van Renaat Braem in de Sint-Gummarusstraat

Architect Renaat Braem kende deze wijk als geen ander. Hoewel het gezin op het Zuid woonde, ging hij naar de lagere school van de Van Maerlantstraat. Zijn middelbaar onderwijs volgde hij op het Atheneum aan de Rooseveltplaats.

In 1962 kreeg hij de opdracht de kleuterschool van de St. Gummarusstraat te ontwerpen. De vormgeving van deze school is uiteraard totaal verschillend van de 19de eeuwse scholen. Toch zijn er heel wat raakpunten in het concept. In beide schooltypes wordt er duidelijk naar gestreefd de leefomgeving van de schoolgaande kinderen te verbeteren.

Ook in de jaren '60 van de 20ste eeuw stond deze buurt bekend voor de slechte woonomstandigheden. Sanitaire voorzieningen, licht, lucht en ruimte ontbraken in vele woningen. Renaat Braem probeerde via de kwaliteit van de architectuur een

▼
Kleuterschool van
Renaat Braem in de
Gummarusschool
(foto O. Pauwels)



▲
Klasfoto van de
meisjesschool
Biekorf-Oranjestraat

ideale, aangename plek te creëren voor de kinderen. Een "kinderpaleis" zoals hij dat zelf noemde.

Vanwege de beperkte perceelbreedte was het noodzakelijk om in verdiepingen te bouwen. Dit is natuurlijk voor een kleuterschool niet ideaal, maar Braem zocht en vond hiervoor oplossingen. Alles werd op maat van de kleuters ontworpen. De trapleuningen zijn bijvoorbeeld gemaakt op de hoogte van kinderhandjes.

Alle klassen zijn georiënteerd op het zuiden en grenzen aan de tuin. Op het ruime terras van de eerste verdieping bevindt zich een grote zandbak. De kleuters hoeven dus niet telkens naar de speelplaats af te dalen.

In de voorbouw bevindt zich op de eerste verdieping een polyvalente ruimte, over de hele breedte van het gebouw. Op de tweede verdieping woont de conciërge.

Onder de luifel aan de ingang kunnen ouders hun kinderen droog en beschut opwachten. Spijtig genoeg werd daar de houten bank zeer recent verwijderd. Ze werd nochtans intensief gebruikt, echter ook als slaapbank voor zwervers. Het is natuurlijk jammer om zulke problemen op deze manier "op te lossen".

De aandacht voor een goede hygiëne is terug te vinden in het materiaalgebruik van het interieur. In de klassen zelf zijn cirkelvormige sanitaire ruimtes, waar de kinderen zonder de groep te verlaten naar het toilet kunnen.

De curven in de bouwstructuur passen erg goed bij het vriendelijke karakter dat uitgaat van deze kleuterschool.

Een deel van de architecturale schoonheid en finesse is aan het grote succes van deze school op-

► Kleuterschool van
Renaat Braem in de
Gummarusschool
(foto O. Pauwels)



geofferd. Er zijn klasjes en bergruimten in de gangen gemaakt. Het opzet van de architect gaat hierdoor enigszins verloren. De school breidt op dit ogenblik uit aan de achterkant.

De school komt, voorlopig als enige in de wijk, in aanmerking voor bescherming als monument. Voor de andere scholen wordt een beschermingsvoorstel voorbereid.

Over het algemeen zijn goede voorbeelden in de scholenarchitectuur in de tweede helft van de 20ste eeuw eerder te danken aan het talent van de architect dan aan een duidelijke visie van de overheid. In de jaren '60 en '70 worden flexibiliteit en aanpasbaarheid van een schoolgebouw belangrijk. Dit is het gevolg van een nieuwe kijk op pedagogiek. Een doorgedreven rationalisering in deze periode bracht echter vaak troosteloze "grijze dozen" voort.

Het project "10 Scholen in Stuivenberg"

Niettegenstaande de kwaliteit van de 19de eeuwse scholenarchitectuur gaat er weinig waardering uit naar dit patrimonium. Hoewel onderwijs vandaag

een andere inhoud heeft dan in die tijd, zouden deze gebouwen nochtans een blijvende inspiratiebron kunnen zijn voor de scholenarchitectuur van de toekomst. Een bescherming van de 19de eeuwse scholen in de wijk Stuivenberg is wenselijk. Niet alleen de jongste spruit in het gezelschap, de kleuterschool van Braem, maar ook de overige scholen verdienen bescherming en de waardering.

Om de kwaliteit van deze groep scholen te belichten, maakte Antwerpen Averechts de tentoonstelling "10 Scholen in Stuivenberg". Op tien afzonderlijk volumes werd telkens één school gepresenteerd. Twee zijden van de kubussen waren telkens hetzelfde. Op de ene stond een overzichtelijk plan van de wijk met aanduiding van alle scholen en andere waardevolle gebouwen. Het tweede was een algemeen overzicht op de ontstaansgeschiedenis van het Stedelijk Onderwijs en de voornaamste kenmerken van de scholenarchitectuur.

De twee overige kanten waren per school verschillend. Met de nadruk op beelden werd de sfeer van elke school geschetst. Hiervoor werden oude en hedendaagse foto's gebruikt. Af en toe ook een plan of een voorwerp. Ook het verhaal, de herinneringen van (oud)leerlingen kregen een plaats.

We toonden deze tentoonstelling gedurende een maand in het Oude Badhuis, een cultureel centrum in de wijk. Daarna verhuisde het geheel naar het Zuiderpershuis, een cultuurtempel op het Zuid in Antwerpen. Op deze manier bekeek een ruim publiek de expositie.

Uit het gastenboek leerden we dat er een enorme honger was naar meer. Intussen hadden we grondig kennis gemaakt met het leven in de scholen. De talrijke verhalen hebben we verwerkt in een documentaire film onder de titel "Febbekak, de stadsschool toen en nu". (Febbekak is een typisch Antwerps woord en betekent "lieveling van de juf/meester") Zo kregen ook de archief films (8 en 16mm) een forum. Het resultaat was een collage met sferen van vroeger en nu.

De vertoningen vonden plaats in de prachtige turnzaal van de Greinstraat (vroeger behoorde deze zaal bij de St. Elisabethstraat). Hoewel we bewust nostalgie geweerd hebben, sloeg deze productie vooral aan bij een ouder publiek. Met zo'n zeshonderd bezoekers was dit kleinschalig project een succes te noemen. Later zijn video's gemaakt die via het stedelijk onderwijs verdeeld zijn.

Het resultaat van dit soort projecten is moeilijk te meten. Vast staat dat een groep mensen, vaak

onderwijzend personeel, kennis gemaakt heeft met een patrimonium dat ze eigenlijk nooit bekeken hadden.

Ook vanuit het bestuur van het Stedelijk Onderwijs mochten we positieve reacties ontvangen. Of de actie invloed zal hebben op toekomstige besluitvorming bij het renoveren of verbouwen van de schoolgebouwen, valt af te wachten.

Omdat er tot vandaag geen enkel voorschrift bestaat, is er geen controle op de manier van renoveren. Daarvoor zou een bescherming van de schoolgebouwen een oplossing kunnen bieden.

Het is ons inziens belangrijk dat zoveel mogelijk scholen beschermd worden. Het is het grote aantal gebouwen verbonden door dezelfde functie, dat dit erfgoed zo bijzonder maakt.

ZWEMMEN IN EEN MONUMENT - ZWEMBAD VELDSTRAAT

Een nieuw zwembad voor Antwerpen Noord

Vóór de jaren '30 waren in Antwerpen de mogelijkheden om in een zwembad te zwemmen gering. De nood aan ontspanning werd tot dan toe ook nauwelijks onderkend. Het Stedelijk Openluchtzwembad op het Zuid (1878) en het overdekte privézwembad van de Lange Gasthuisstraat (1898)

waren de enige officiële zwemmogelijkheden in Antwerpen.

Voor inwoners van de wijk Stuivenberg betekende een bezoek aan een zwembad een flinke wandeling. Velen laptten de politieverordeningen dan ook aan hun laars en zwommen in smerige kanalen, vesten en vaarten. Al te vaak gebeurden daar ongelukken of liepen de zwemmers een ziekte op.

Net na de eeuwwisseling begreep het stadsbestuur dat deze toestand niet langer houdbaar was. Antwerpen Noord moest dringend een eigen zwembad krijgen. Een geschikte plek vinden lag echter niet voor de hand. Een locatie nabij de Schelde was aangewezen omdat daar goedkoop rivierwater beschikbaar was. Filterinstallaties waren nog zo goed als onbekend, zodat het water zeer regelmatig vervast moest worden. Maar de grondprijzen nabij de Schelde waren te hoog zodat het dossier tot lang na de Eerste Wereldoorlog geblokkeerd bleef.

In 1929 koos het stadsbestuur uiteindelijk de Veldstraat als nieuwe locatie voor het zwembad. In hetzelfde bouwblok was in 1924 al een openbaar badhuis geopend. Deze twee functies verenigen had een praktische reden. Het gebruik van dezelfde stookinstallatie en administratie betekende een belangrijke besparing voor de stad. Bovendien moest het zwembad als lokaas dienen om publiek te



De gevel van het stedelijk zwembad in de Veldstraat (Stadsarchief Antwerpen)

trekken naar het minder populaire badhuis. In 1933 werd het zwembad voltooid.

De opdracht voor het bouwen van het zwembad werd toevertrouwd aan ingenieur Jozef Algoet. Opmerkelijk is dat hij ingenieur was bij de Dienst Wegenissen en het Departement Verwarming en Elektriciteit van de Stad Antwerpen. In die periode was Emile Van Averbek stadsbouwmeester. Niets wijst er echter op dat hij assisteerde bij het ontwerp van het zwembad. Alle teruggevonden tekeningen, en dat zijn er heel veel, zijn van de hand van Jozef Algoet of diens medewerker.

Sociale functie

Zowel het zwembad als het badhuis pasten perfect in de reeks sociale voorzieningen in de wijk. Het badhuis herbergde op het gelijkvloers een wasserij. Wasmachines en droogkasten (een rek dat in een verwarmde kast kon schuiven) moesten het leven van de huisvrouw gemakkelijker maken.

Op de verdiepingen waren douches en ligbaden, uiteraard strikt gescheiden voor mannen en vrouwen. Hoewel de meeste buurtbewoners geen badkamer hadden, was er aanvankelijk toch heel wat campagne nodig om publiek te trekken. Dit badhuis werd in de jaren '90 verbouwd tot Cultureel Centrum. Van de oorspronkelijke materialen is zo goed als niets overgebleven.

Een stuk van het zwembad, met toegang in de Alfons Engelsstraat, werd in de jaren '80 openbaar badhuis. Twee dagen per week komen veelal allochtonen uit de buurt een bad nemen. Waarschijnlijk beschikken de meeste wel over een eigen badkamer, maar het sociale contact brengt hen wekelijks hierheen.

Het zwembad is sinds 1933 bijna continu open geweest. Voor een korte periode werd het gesloten in de jaren '70 wegens een geval van hersenvliesontsteking. Vooral zwemclubs en scholen hebben altijd intensief gebruik gemaakt van het bad, ook vandaag nog. Bij de individuele zwemmer is het opvallend weinig bekend. Een zwembad temidden van een dichtbevolkte wijk met veel kinderen is nochtans een uitzonderlijke troef.

Het beheer van zwembaden in Antwerpen verloopt over het algemeen vrij stroef. Tekort aan personeel is één van de oorzaken. Hoewel het zwembad uitgeroemd in de vakantie open zou moeten zijn, is dit niet altijd het geval. Maar ook tijdens de gewone weekdays zijn de openingsuren zeer verschillend of is het bad uitsluitend toegankelijk voor

zwemclubs. Om het voortbestaan van het zwembad te garanderen is een beter beheer dus van levensbelang.

Project "Zwemmen in een monument"

Het is verwonderlijk dat het zwembad zo onbekend is. Nergens in Antwerpen bevindt zich een dergelijk voorbeeld. Veel heeft te maken met de locatie. Er zijn veel Antwerpenaren die letterlijk nooit in deze buurt komen. De potentiële gebruiker bereiken is dus een belangrijk programmapunt. Het gebouw openstellen voor de geïnteresseerde stadsbezoeker of toerist zou een volgende stap kunnen zijn. Inmiddels is het belangrijk dat het zwembad kan functioneren en kan beantwoorden aan de hedendaagse comfortnormen.

Een hernieuwde fierheid van de buurtbewoner over een stuk patrimonium in de wijk, kan bijdragen tot het waarderen van de eigen leefomgeving.

In 1997 deed Antwerpen Averechts een aanvraag ter bescherming van het gebouw. Onze argumentatie hiervoor lag zowel op architecturaal als op sociaal vlak. In juli 1998 werd het gehele gebouw, interieur en exterieur, opgenomen op de lijst van beschermde monumenten. Het aangrenzende badhuis valt niet onder deze bescherming.

Om het gebouw en de instelling bekend te maken bij een breed publiek maakten we de tentoonstelling *Zwemmen in een monument*. Foto's van het bad vroeger en nu lokten heel wat reacties uit. Veel mensen die hier vroeger in schoolverband kwamen zwemmen, dachten dat het zwembad sinds lang opgedoekt was.

Later werd in het zwembad zelf, op de gaanderijen, de tentoonstelling *Een tempel voor het lichaam* getoond. Hier werd dieper ingegaan op het baden bij verschillende culturen. De bezoeker bekeek een educatieve tentoonstelling en werd tegelijk geconfronteerd met het gebouw. Naar aanleiding van dit initiatief gaven we een mapje uit met zes postkaarten.

In onze rondleidingen droomden we hardop van de integratie van een hammam. In deze multiculturele wijk zou deze aanvulling wellicht aanslaan. Later is dit idee opgepikt in het masterplan voor een vernieuwd zwembad. Of deze optie aanslaat bij het stadsbestuur, zal moeten blijken.

Sinds de hernieuwde aandacht is er een lichte toename van gebruikers van het bad. Het heeft ook rechtstreeks tot gevolg gehad dat een onafhankelijk architectenbureau werd aangesteld om een restauratiedossier voor te bereiden.

Het grootste struikelblok in dit dossier is het toepassen van de strenge Vlare-milieuwetgeving in dit beschermd gebouw. Bij een zeer strikte toepassing van deze normen zou het origineel plan in het gedrang kunnen komen. Er moet dan ook inventief omgegaan worden met de wetgeving.

De directe omgeving en de façade

Het zwembad en badhuis vormen een afzonderlijk bouwblok op zichzelf. De hoofdingang van het zwembad bevindt zich in de Veldstraat, rechts grenst het gebouw aan een open basketveldje en links bevindt zich de A. Engelsstraat.

De vrij homogene huizenrij in deze straat verdient eveneens enige aandacht. Ze dateert uit dezelfde periode en heeft nog talrijke originele elementen behouden. Vooral schrijnwerk van deuren verwijst sterk naar Art Déco.

De bakstenen buitengevels van het zwembad worden gekenmerkt door sterke horizontale lijnen. Onderaan bevindt zich een plint in arduin en boven de ramen zijn banden aangebracht met een beraping van kleine keitjes. De hoofdingang kreeg uitgesproken verticale lijnen, nog versterkt door een vlaggenmast in de top. Een identieke ingang in de Alfons Engelsstraat was bestemd voor bezoekers. Van hieruit konden ze makkelijk de tribunes bereiken zonder de circulatie te hinderen. Deze ingang is al jaren in onbruik.

In een eerste fase van renovatie werden alle ramen vervangen in 1998. Op de valreep werd gekozen voor houten ramen met dubbele beglazing. De onderverdeling is dezelfde als in het originele ontwerp. Decoratieve ruitjes in geel en roze glas werden eveneens vervangen.

De beraping met kleine keitjes wilde men bepleisteren. Deze decoratieve toepassing is echter heel beeldbepalend voor de gevel en men besloot ze te behouden. De herstelling vergt heel wat vakmanschap. Waar het vroeger leek of de keitjes in de mortel gestrooid waren, werden de steentjes in de ontbrekende delen pijnlijk netjes op een rij gezet. Naast de hoofdingang bevindt zich een inrijpoort met prachtig smeedwerk. Vroeger gaf ze toegang tot een fietsenstalling, maar deze wordt niet meer gebruikt voor die toepassing. Momenteel is het gebouw slechts verlicht door één enkele straatlantaarn. Wil men de aantrekkelijkheid van het gebouw vergroten, dan moet zeker gezorgd worden voor extra verlichting.

Het bassin

Algoets ontwerp was in diverse opzichten zeer vooruitstrevend. Het bassin werd niet uitgegraven, maar bevond zich op de eerste verdieping en steunde op een constructie van betonnen zuilen.

Ook een waterzuiveringsinstallatie werd voorzien. Tot dan toe werd het water van zwembaden, zoals in de Lange Gasthuisstraat, eens in de week ver-

▼
Het bassin van het
stedelijk zwembad
(foto Wim Van
Eesbeek)



Kleedkamers.
De badmeester
opent de cabines
met een speciale
sleutel.
(foto Wim Van
Eesbeek)

► vangen. De dag dat het water vervangen werd, was dan ook begrijpelijkerwijs de populairste zwemdag. Het installeren van waterzuiveringsinstallaties verzekerde een constante waterkwaliteit. Ook het voorzien van voetbaden en douches bij de toegang van het bassin moesten de verontreiniging van het zwemwater tot een minimum beperken.

Door aantasting van chloor bevindt de kuip zich vandaag in een bedenkelijke toestand. Scheurtjes laten op verschillende plekken water door. Binnenin is de kuip betegeld met lichtblauwe tegels. Zwarte banden duiden de verschillende zwembannen aan. Of de originele tegels behouden kunnen worden na de restauratie is twijfelachtig. Ze bepalen nochtans in grote mate het uitzicht van het bad. De denkpiste om een kuip te vervangen door een exemplaar in inox, is ondenkbaar in dit beschermd monument.

De randen van het zwembad zijn uitgewerkt in arduin. Het zwemwater bevindt zich op minstens een halve meter onder die rand. Ook hierover dreigt de wetgeving te struikelen omdat overloop van het zwemwater voorgeschreven wordt. Graag verwijzen we naar andere voorbeelden (bv. Résidence Palace) waar deze toepassing wél behouden kon worden.

De kuip heeft een afmeting van 33,3 meter. Het diepe en ondiepe bad worden van elkaar gescheiden door een touw. Bij wedstrijden wordt een mobiele muur geplaatst op 25 m.

Langs de kant bevinden zich zitbanken. Hieronder is verwarming voorzien. Het is dan ook aangenaam uitrusten op de verwarmde banken.

Twee lange banden in het plafond zijn gedecoreerd met betonnen bloemmotieven. Toen men de verlichting (matglazen bollen) verving, werden delen van het plafond doorboord en voorzien van nieuwe inbouwlampen. Het blauwige licht van deze lampen is overigens erg onaangenaam.

De geluidsisolatie moet zeker ook herzien worden. Om deze te verbeteren werden panelen in mousse aangebracht op de muren rondom de balkons. Een elegantere én hygiënischer oplossing is zeker mogelijk.

Aan weerszijden van het bad bevinden zich grote ramen, hetgeen voor een ideale bezonning zorgt. Rondom loopt een gaanderij en een tribune voor toeschouwers.



Kleedkamers en nevenfuncties

Onder de kuip waren enkele gemeenschappelijke kleedkamers voor scholen. Die worden nu niet meer gebruikt. Honderdtwintig individuele kleedkamers op de eerste verdieping garanderen de badgasten de nodige privacy. Links bevond zich de mannengang, rechts de vrouwengang. Langs weerszijden van een lange gang met daklichten vormen de deurtjes een mooi perspectief. Hier zijn geen afzonderlijke klerenkastjes nodig. Kleren blijven in het hokje en na de zwembeurt opent de badmeester de deur met een speciale sleutel.

Vanuit hygiënisch oogpunt is het vandaag echter verplicht om een zone te voorzien voor geschoeid en blootsvoets gebruik. Doorloopcabines zijn in dit geval de meest voor de hand liggende oplossing. Met zulke drastische verbouwing zou het zwembad alvast een stuk eigenheid verliezen. Vooraleer de gang met cabines te betreden komt men echter door een wachtkamer met houten zitbanken. Tegenwoordig doen de bezoekers hier de schoenen uit voor ze de gang betreden. Het is een tussenoplossing die erg goed werkt. Waarom zou ze niet definitief kunnen worden?



◀
(foto Wim Van
Eesbeek)

Ook het verhaal dat houten deuren niet meer beantwoorden aan milieunormen is een eigen leven gaan leiden. Hier en daar moeten delen vervangen worden, maar een verbod op dit materiaalgebruik staat in geen enkele norm omschreven.

Zoals in vele zwembaden uit die periode werden ook hier allerlei nevenfuncties voorzien in het oorspronkelijk ontwerp; een kapper, een massageruimte en een turnzaal. In de aanpalende Alfons Engelsstraat bevindt zich eveneens een woning voor de conciërge en burelen. Deze functies zijn sinds lang verdwenen. Er zijn bijgevolg heel wat ruimten die enkel dienst doen als berging voor het кафетария en de sportclubs. Inplanting van nevenfuncties, zoals bijvoorbeeld een hammam, wordt dus niet gehinderd door plaatsgebrek. Wel is de restauratie van het zwembad een prioriteit boven het voorzien van nieuwe functies!

Details en afwerking

Algoet spitste zich echter niet alleen toe op het functionele aspect. Ook het vormelijke kreeg zeer veel aandacht. De kleinste details zijn uitgewerkt

en zijn sterk geïnspireerd op Art Déco-vormgeving. Gelukkig hebben heel wat originele interieurelementen de tand des tijds en de vernieuwwoede van vroegere decennia doorstaan.

Deurklinken, smeedwerk, schrijnwerk en trapleuningen weerspiegelen de aandacht voor het decoratieve. In de gangen en de wachtkamers vormen Winckelmantegeltjes in bruine tinten verschillende geometrische figuren. Vloeren in terrazzo vinden we zowel in de trapzaal als op de gaanderijen. Sommige delen werden weliswaar overschilderd met grijze verf. Ook van het schrijnwerk is veel bewaard gebleven. Enkel het op maat gemaakte meubilair van het кафетария werd volledig gesloopt.

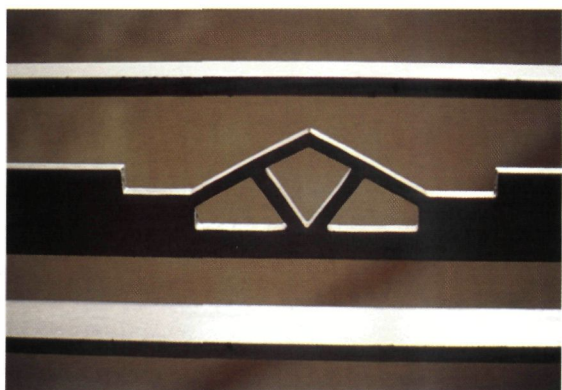
Pièce de résistance vormen ongetwijfeld de prachtige glasramen, waarin zwemscènes worden uitgebeeld. De glasramen bevinden zich aan beide korte zijden van de gaanderij en zijn vanuit het zwembad te bewonderen. De ramen boven de eretribune grenzen aan een voormalig appartement. Omdat ze dus geen rechtstreeks daglicht krijgen zijn ze minder zichtbaar.

De ramen zijn ongetwijfeld een stalenkaart van verschillende glassoorten. Diverse soorten kathedraal-



Trapleuningen, schrijnwerk, deurklinken, vloerbekleding; elk detail werd met zorg ontworpen door Jozef Algoet. De meeste elementen zijn tot vandaag intact, maar verdienen restauratie of grondig onderhoud. (foto's W. Van Eesbeek)





glas, Amerikaans opalescent glas en opalineglas zijn de meest angewende soorten. De gezichten en armen van de zwemsters zijn gebrandschilderd.

De tekeningen die we in de archieven teruggevonden hebben, zijn eveneens ondertekend door Jozef Algoet. Het ontwerp is van een tot dusver onbekende kunstenaar. Glasspecialist Joost Caen vermoedt echter dat de ramen uitgevoerd werden in het atelier Van Wijck- Gussenhoven in de Vinkenstraat.

Buiten geometrische vlakken vinden wij hier ook figuratieve taferelen terug met zwemsters, schepen en meeuwen. Naast het cafetaria bevonden zich vroeger nog meer glas-in-lood ruitjes. Die zijn

gedeeltelijk hergebruikt in het grote glasraam. Uit mondelinge bron hebben we vernomen dat het grote raam in de jaren '60 schade opliep na een gasontploffing in de buurt. Het is echter weinig opvallend dat de tekening niet meer helemaal klopt. Het beschermglas aan de buitenzijde is zwaar beschadigd zodat het glas in lood ernstig in gevaar is. Eén segment is recent (na 1996) verdwenen. De ramen boven de eretribune zijn volledig intact.



SOCIALE WONINGBOUW - PALEIZEN VOOR HET VOLK

Sociale woningbouw in de 19de eeuw

Door de industrialisatie in de 19de eeuw kwamen veel arbeiders werken aan de Antwerpse haven. Al gauw ontstond er woningnood. In het oude stadscentrum was een nijpend tekort aan huizen, wonden grote gezinnen dicht op elkaar en stegen de huurprijzen.

Dat dit zo niet langer kon, zag ook de overheid in. Al dan niet uit eigenbelang werden nieuwe woonvormen ontwikkeld. Het optrekken van arbeiders-cités liet hen toe "het gepeupel" beter te controleren en eventuele opstanden te onderdrukken.

Een voorbeeld daarvan in de wijk Stuivenberg zijn de arbeiderswoningen aan de Boerhaavestraat. Het Bureel voor Weldadigheid bouwde een eerste deel in 1856, een tweede deel met architect F. Durllet in 1877. Zes bouwblokken, met in totaal 170 ééngezinswoningen. De huur was afhankelijk van het inkomen. Dit wees op een duidelijke vooruitgang in het denken over wonen voor werklui. Voor veel gezinnen was deze woonvorm een vooruitgang tegenover de vochtige stegen in het centrum. Op de hoeken van deze woonwijk werden winkels voorzien. De paternalistische inslag blijkt uit de naamgeving van de straten, zoals Matigheidsstraat.

Een eeuw later stonden deze huizen er verkrot bij en werden ze gedeeltelijk gerenoveerd. Van twee huisjes werd één ruimere woning gemaakt. Twee van de zes bouwblokken werden in de jaren '90 vervangen door ziellose nieuwbouw. Vandaag wonen hier voornamelijk steuntrekkers.

Van individuele woningen naar grootschalige wooncomplexen

Terwijl we in België vooral het individuele woningtype kennen, zien we in andere Europese steden al sinds 1850 grootschalige wooncomplexen ontstaan. Vooral in Parijs en Wenen kennen we hiervan talrijke voorbeelden. Vaak werden verschillende vleugels rond een binnenplein gebouwd. De Wiener Höfer in Wenen zijn rond de eeuwwisseling gebouwd en stonden model voor realisaties in andere landen.

Het bouwen op grote schaal van appartementsgebouwen zoals in Parijs gebeurde niet enkel om sociale redenen. De grondprijzen waren immers zo hoog dat men genoodzaakt werd in de hoogte te bouwen. Maar ook in Antwerpen waren de stads-

gronden duur, dus moest men zo dicht mogelijk op elkaar wonen.

In 1919 werd een overkoepelende organisatie opgericht die sociale huisvesting coördineerde: de "Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen en Woonvertrekken". De oprichting ervan was een rechtstreeks gevolg van de woningnood veroorzaakt door de Eerste Wereldoorlog. De maatschappij schonk aanvankelijk het meeste aandacht aan de wederopbouw van verwoeste woningen. Van een globale aanpak was nog geen sprake.

Reeds snel kwam hierop reactie van de modernisten. Hun antwoord op de grote vraag naar volkshuisvesting was aanvankelijk het ontwerpen van tuinvijken. Deze tuinvijken ontstonden aan de rand van de stad, waar de grond nog goedkoop was. Bedoeling was een hoogwaardige en hygiënische samenleving te scheppen temidden van het groen. Arbeiders konden een eigen woning verwerven. Ze moesten hard werken om hun hypotheek af te betalen, hetgeen hen braaf hield. De individuele woningbouw was om die reden erg populair.

Een andere groep modernisten verzette zich echter tegen deze tuinvijkgedachte. Ze schoven eerder de geconcentreerde hoogbouw naar voor. Begrippen als compactheid, rendement en geriefelijkheid werden hiermee geconcretiseerd.

Interbellum

Tijdens het interbellum werd bijzondere aandacht besteed aan het bouwen van sociale woningen. Het appartementencomplex op het Stuivenberplein is het oudste van de wijk. Het werd opgetrokken in 1929 en is een ontwerp van Alfons Francken. Voor dezelfde opdrachtgever "Onze Woning" bouwde Alfons Francken eveneens 178 appartementen aan de Geelhandplaats, enkele straten verderop. De nadruk werd in deze ontwerpen gelegd op de verbetering van het wooncomfort en de hygiëne. Dit was een volksoepvoedkundige taak van de woningmaatschappijen.

De meeste arbeiders hadden tot dan toe in stegen gewoond met één waterpomp, gebrekkig sanitair voor de hele straat en verwarming op kolen. Wonen in een appartement met stromend water, gas en elektriciteit was dus een enorme vooruitgang. Dit betekende niet automatisch de integratie van een badkamer. Men waste zich aan de gootsteen of ging naar het nabijgelegen badhuis. Andere voorzienin-

gen zoals vuilnisschuiven, droogzolders, parlofoon en goederenliftjes droegen bij tot een comfortabel leven.

Niettegenstaande het gebouw in de jaren '30 zeer gerieflijk te noemen was, voldeed het niet meer aan onze huidige normen van comfort.

Van Paleis voor het volk tot doorsnee-architectuur

Het bouwblok van het Stuivenbergplein is vrijstaand en grenst aan drie straten en een open plein. Binnenin werd een open ruimte voorzien waarop kleine balkons uitkeken. Het is het eerste sociale woningcomplex in het land dat duidelijk aansluit bij de Nieuwe Zakelijkheid, een voorloper van het Modernisme. Nieuw was ook dat baksteen en betonconstructie samen toegepast werden.

Tot 1997 werden er aan de appartementen nauwelijks vernieuwingswerken uitgevoerd. Een verbouwing was dan ook noodzakelijk om te beantwoorden aan onze huidige comfortnormen.

Enkele jaren eerder had de inspectie van Monumenten & Landschappen aangedrongen op een bescherming van het gebouw. Eén van de eerste sociale woningcomplexen van België werd in dit beschermingsvoorstel omschreven als "een mijlpaal in de geschiedenis van de modernistische architectuur." Na heel wat getouwtrek werd dit advies niet gevolgd. Kennelijk kregen financiële overwegingen de bovenhand op de architecturale en cultuurhistorische waarden.

Vorig jaar werd de renovatie voltooid. Het zichtbaar metselwerk verdween onder een laag bepleistering, alsook het markante baksteenverband op de hoeken. Het dienstdoende architectenbureau motiveert de ingreep als volgt; "...Er werd reeds ten overvloede aangetoond dat de voorgestelde isolerende bepleistering volledig aansluit bij de streng modernistische traditie en is alleen daarom volledig verantwoord is vanuit architectuurhistorisch standpunt."

De tentoonstelling Paleizen voor het volk die Antwerpen Averechts organiseerde in 1997 toonde met vergelijkend beeldmateriaal de kwaliteit van het gebouw en zijn omgeving. Ook internationaal gewaardeerde projecten kwamen aan bod. De bezoeker kreeg zo een genuanceerder beeld op het sociaal wonen. Tegelijk was deze presentatie een aanklacht tegen de geplande renovatiepolitiek.

De expo paste in het project Appartement Noord, een organisatie van het Noordelijk Halfrond. Een mix van activiteiten (theater, muziek, kunstexposi-

tie, film) bracht heel wat mensen uit de buurt op de been. Antwerpen Averechts verzorgde rondleidingen in de directe omgeving van het gebouw en in het bouwblok zelf.

Wat er nog meer verdween

De trapeziumvormige binnenkoer als gemeenschappelijke open ruimte was ooit een ideale ontmoetingsplek voor de bewoners. Hier werden de gevels veel lichter opgevat dan de buitengevels dankzij de ritmering van de terrassen en het gebruik van andere bakstenen. Vanaf de balkons konden moeders hun spelende kinderen in het oog houden en een praatje maken met de burens. Vandaag zijn al deze terrassen verdwenen. Ze werden geïntegreerd in de uitbreiding van het woonoppervlak. Hierdoor is de binnenkoer aanzienlijk vernauwd en sociaal contact is uitgesloten.

Ook de gemeenschappelijke droogzolders op de daken verdwenen. Het unieke panorama, voor iedereen toegankelijk, werd volgebouwd en voorzien van enkele supplementaire appartementen.

Vroeger was op elke hoek een winkel voorzien. De snoepwinkel, de kapper en kruidenier waren ontmoetingsplaatsen voor de bewoners. De winkels werden omgebouwd tot woningen. De winkeldeuren, omboord met gouden faiencetegels, werden vervangen door ramen.

STUIVENBERGZIEKENHUIS - PRO BONO PUBLICO

Het ontwerp

Het ontwerp van het Stuivenbergziekenhuis is gebaseerd op een vernieuwende kijk op de gezondheidszorg die zich eind 19de eeuw begon te manifesteren. Deze nieuwe kijk werd ondermeer geïnspireerd door de theorieën van de Engelse verpleegster Florence Nightingale. In haar boeken over gezondheidszorg waren hygiëne, open ruimte, licht en ventilatie belangrijke elementen.

Tot dan toe fungeerden "gasthuizen" meer als opvang voor zwakke en zieke mensen en niet zozeer als verpleeginstelling. De omstandigheden waren er vaak bar. Door gebrek aan ruimte lagen teveel mensen samen op een zaal, niet zelden deelden ze het ziekenbed. Deze oorden waren dan ook vaak haarden van besmetting.

De Antwerpse architect François Baeckelmans werd in mei 1873 aangeduid als winnaar van de



◀ Stuyvenbergplein, woonblok van architect A. Francken na restauratie (foto O. Pauwels)



◀ Ronde ziekenzaal in het Stuyvenberg-ziekenhuis. Vanuit de "molen" kon de verpleegstaf alle zieken evenwaardige aandacht schenken. (archief W. Plaizier)



Stuyvenberggasthuis, Antwerpen.
Hôpital Stuyvenberg, Anvers.
Zaal voor zieken.
Salle pour malades.

ontwerpwedstrijd voor het nieuwe ziekenhuis op Antwerpen Noord. De opdracht ging uit van het Bestuur van Burgerlijke Godshuizen.

Architect François Baeckelmans stelt het ontwerp van het ziekenhuis voor onder de slogan "pro bono publico" (voor het algemeen welzijn). Geneeskunde en verzorging waren voortaan niet langer weggelegd voor een elite.

Na een betwisting tussen de Gezondheidsraad en de lokale overheden zou het revolutionaire concept van Baeckelmans gevolgd worden. Door deze onderlinge verdeeldheid echter, zag deze architect zelf af van verdere medewerking en stelde zijn oud-leerlingen Jules Bilmeyer en Jos Van Riel aan. Deze laatsten pasten het ontwerp enigszins aan, maar behielden het oorspronkelijke idee van hun meester. In 1884 werd het Stuivenbergziekenhuis ingehuldigd.

Het ziekenhuis is gelegen tussen vier straten: de Lange Beeldekenstraat, de Pothoekstraat, de Boerhaavestraat en de Pesthofstraat. Deze inplanting werd opgelegd door de opdrachtgever. Veel ruimte kon de luchtverversing in de ziekenzalen bevorderen.

Het grondplan

Rondom de intussen verdwenen kapel en verzorgingsruimten loopt een ellipsvormige gang. Daar rond liggen, als blaadjes van een bloem, acht cirkelvormige ziekenzalen.

Voor de kern van het complex werd grotendeels volgebouwd in de jaren '70. Door de gewijzigde behoeften kampte het ziekenhuis voortdurend met plaatstekort. De oorspronkelijke openheid en duidelijkheid van het plan gingen hierbij verloren.

Aan de Lange Beeldekenstraat bevindt zich de hoofdingang van het ziekenhuis. De bakstenen façades worden regelmatig onderbroken door horizontale banden in natuursteen. De hoofdingang wordt geaccentueerd door een dakkapel omgeven door spitse torentjes.

De ontwerper was ervan overtuigd dat een goede instroom van licht en lucht bevorderlijk waren voor het genezingsproces van de zieken. Alle muren waren voorzien van ramen. Tussen elk raam kwam 1 bed te staan, met zicht op de tuin. De tuinen rondom de paviljoenen hadden een rustgevend werking op herstellende patiënten. De zieken konden trouwens allen gebruik maken van de tuin. Op de verdiepingen werden open terrassen voorzien.

Door de paviljoenen in een cirkel te bouwen werd de luchtcirculatie bevorderd. Het ontbreken van

hoeken garandeerde meer hygiëne. Een ingenieus verwarmings- en ventilatiesysteem stond in verbinding met iedere zaal. De kolommen in het midden bevatten roosters waarin tegelijk centrale verwarming en ventilatie verwerkt waren. Via een hendel kon het personeel het systeem bedienen. Dit systeem is niet meer in gebruik. Ter bevordering van de luchtcirculatie zijn de zolderingen lichtjes afgerond.

Toevoegingen en materiaalgebruik uit latere periodes staan bijna haaks op de originele ideeën. Lage zolderingen en donkere kleuren worden vooral in de jaren '70 vaak toegepast.

Het originele ontwerp kon op belangstelling rekenen tot ver buiten onze grenzen. In 1981 werd in Duitsland een hospitaal verbouwd en voorzien van ronde paviljoenen. Dr. P. Lawin paste dit principe toe voor de afdeling intensieve zorgen van het universitair ziekenhuis van Münster.

Ronde paviljoenen

Langs de Pesthofstraat zijn de ronde paviljoenen nog erg beeldbepalend. De bakstenen torens met banden en lekdrempels in witte steen staan nog steeds temidden van groen en hoge bomen.

Het vernieuwende idee van een ronde kamer liet toe het toezicht op de zieken te vergemakkelijken. Centraal in de paviljoenen met een diameter van 19 meter, bevond zich de zgn. molen. Hier was de verpleegstaf permanent aanwezig. Nooit was men bijgevolg ver verwijderd van één van de 20 bedden, hetgeen niet zo is in een gang met afzonderlijke kamers. De "molen" was gedeeltelijk afgesloten door houten schrijnwerk met glas. De verpleegstaf had hier haar bureel. Een ronde zaal had als bijkomend voordeel dat elke patiënt een gelijke plaats had.

Vandaag is er heel wat veranderd. Vooral onze privacynormen zorgen ervoor dat het concept van de ronde zaal met 20 bedden achterhaald is. Het is ook zo dat het multiculturele publiek heel divers omgaat met emoties rond ziekte, geboorte, sterfte, etc. Dit zorgde soms voor moeilijke situaties. De meeste zalen werden dan ook opgesplitst in boxen. Zo ging de kwaliteit van het origineel concept grotendeels verloren. Zeer recent echter werd de zaal voor terminaal zieke patiënten heringericht volgens het origineel principe. De verpleegstaf werkt in het midden, rondom staan bedden in af te sluiten compartimenten.

Ook normen op vlak van hygiëne veranderden in de loop der jaren. In de jaren '60 werd aan elk



paviljoen een sanitair blok toegevoegd. Vroeger gingen de patiënten naar een badhuis, in het noordelijk deel van het ziekenhuis. Naast gewone baden waren er ook solferbaden, douches, een Russisch en Turks bad.

Alle daken van de paviljoenen zijn recent vernieuwd met leien. De zolderruimten die vroeger gebruikt werden om de lakens te drogen zijn te bereiken via de gang. Via enkele kleine slaapkamers waar vroeger personeel logeerde, kunnen deze zolders makkelijk betreden worden. Ze hebben mooie ijzeren dakgebinten en zijn goed onderhouden.

Toen één van de paviljoenen enkele jaren geleden leeg kwam te staan, deed Antwerpen Averrechts een voorstel voor alternatief gebruik ervan. In de bundel "Pro bono publico" deden we een klein onderzoek naar mogelijkheden. Een permanent bezoekerscentrum met informatie over de wijk, leek ons een geschikte functie. Het voorstel werd positief onthaald. De directie van het ziekenhuis zag eveneens een kans om in deze ruimte de geschiedenis van de geneeskunde te belichten. Inmiddels heeft het paviljoen een nieuwe invulling gekregen. Het ziekenhuis blijft immers met plaatsgebrek kampen. Alternatieve functies bedenken is bij nader inzien niet gepast.

Wél zou een bestemming gegeven kunnen worden aan de leegstaande zolders.

Pesthofstraat en Boerhaavestraat

Het huidige ziekenhuis is gebouwd op gronden van de voormalige pesthoven. Die werden vanaf de 17de eeuw opgetrokken, ver van het toenmalige stadscentrum. Alhoewel de pest in 1850 reeds als overwonnen werd beschouwd, werd er bij de bouw van het nieuwe ziekenhuis toch nog plaats voorzien

voor de opvang van nieuwe gevallen. Twee gebouwtjes werden voorzien in de Pesthofstraat. Ze werden echter nooit voor dit doel gebruikt. Thans zijn de huisjes gerestaureerd en dienen als opslagruimte voor tuingereedschap. Hierbij werd aan de binnenzijde een nieuwe muur in snelbouwsteen voorzien, zodat de witte houten poort niet meer bruikbaar is vanuit de Pesthofstraat.

Opvallende delen van het ziekenhuis bevinden zich aan de achterkant, aan de Boerhaavestraat. Op de hoek bevindt zich de recent gerestaureerde apothekerswoning. De afwisseling van bak -en natuursteen is zeer fijn uitgewerkt. Thans doet dit gebouw dienst als een afdeling van de psychiatrie. Het hospitaal heeft een lange traditie in deze tak van de geneeskunde. De uitdrukking "hij komt uit de Boerhaavestraat" werd in Antwerpen lang gebruikt voor een geesteszieke.

Verderop in een inham bevindt zich de voormalige wasserij. De grote ramen wijzen erop dat ook in dienstgebouwen gezorgd werd voor goede lichtinval.

ANDERE OPMERKELIJKE GEBOUWEN IN DE WIJK STUIVENBERG

De Brandweerkazerne van de Viséstraat

De voormalige brandweerkazerne prijkt op de hoek van de Viséstraat en de Halenstraat. Ze werd gebouwd in 1912 door de toenmalige stadsarchitect Emile Van Averbeke. Al sinds 1947 is ze buiten gebruik als brandweerpost. Allerlei diensten vonden hier onderdak in de loop der jaren. Nu zijn er sociale woningen in ondergebracht.

▲
Stuivenberg-
ziekenhuis. 1884
arch F. Baeckelmans
De ronde paviljoenen
temidden van groen
zijn nog steeds
beeldbepalend
(foto's W. Van
Eesbeek)

► Brandweerkazerne van de Viséstraat. 1912 arch. E. Van Averbek. De voormalige kazerne is als een vuurtoren in de stad



► Watertorens van de Halenstraat - 1898. Watervoorziening voor de spoorwegen



Het gebouw is als een vuurtoren in de stad, een oriëntatiepunt in deze wijk met onduidelijke structuur.

Verschillende bouwelementen verwijzen sterk naar de Art Déco. De gevels van gele baksteen bevatten sierlijke baksteenverbanden. De toren op de hoek diende vroeger als droogplaats voor de brandslangen. Van de oorspronkelijke binnenindeling is niets overgebleven. Voor het bouwen van appartementen werd de toren opgedeeld in niveaus. Alle ramen werden vervangen door pvc ramen met vergezochte onderverdeling. Een ingreep die een beschermd monument misstaat.

Imea gebouw Duinstraat

Het gebouw werd in 1909 opgetrokken als elektriciteitscentrale door de Compagnie Electrique Anversoise. Voorheen stonden op dit perceel 5 kleine arbeiderswoningen. Aanvankelijk deed het gebouw dienst als elektriciteitscentrale voor de wijk. Later kreeg het de functie van radiodistributiecentrale.

In de grote ruimte, grenzend aan de straat, bevonden zich enorme turbines. De ruimte werd hoog opgetrokken omdat de turbines veel warmte afgaven. Van op de balkons kon men de bovenzijde van de installatie in het oog houden. De kelderverdieping heeft ook een uitzonderlijke hoogte van 3 meter.

Na jarenlange leegstand kon het dansgezelschap De Beweging het gebouw gebruiken als repetitieruimte, later ook voor optredens. Vooral de grote zaal vooraan bewees tijdens hun jaarlijks festival uitermate geschikt te zijn voor performance. Het toekennen van deze ruimte aan het gezelschap had een bijdrage kunnen leveren aan het bekendmaken van de buurt aan een "ander publiek". Het mocht niet zijn. De nabijgelegen school kampte met plaatstekort voor haar afdeling bouw. Momenteel worden hier lessen metsen gegeven. Het atelier is niet meer publiek toegankelijk.

De "trappekes"

Helemaal aan het uiteinde van de wijk Stuivenberg ligt de Trapstraat. Hier loopt de stad als het ware dood. De straat ontleent haar naam aan de trap die hier sinds 1883 een verbinding vormt tussen de wijk en het Viaduct Dam, enkele meters hoger. Onderaan bestaat de trap uit twee delen die na twee bordessen samenkomen tot één steektrap. De leuningen zijn van smeedijzer en een blinde rondboog

is omlijst door zware natuursteen met diamantkoppen. Bovenaan de trap heeft men zicht op het Spoorwegemplacement Noord. Dit in onbruik geraakte terrein van de NMBS zal in de loop van de volgende jaren een andere bestemming krijgen. Bewoners van de buurt dromen alvast van een groot stadspark dat de buurten Stuivenberg, Dam en Eilandje met elkaar zou kunnen verbinden.

De watertorens

In de Halenstraat, eveneens op de grens van de wijk Stuivenberg, bevinden zich twee identieke watertorens uit 1898. Ze zijn gebouwd volgens het principe van prof. Intze. Samen met de waterreservoirs op de Draakplaats in de wijk Zurenborg, maken ze deel uit van een autonoom watervoorzieningsstelsel voor de spoorwegen. Ze zijn te bereiken via een poort in bak- en natuursteen. De schacht van de torens bestaat eveneens uit baksteen. Metalen geklonken platen werden gebruikt voor de reservoirs. Ze zijn sinds 1985 beschermd als monument.

SENSIBILISEREN EN BESCHERMEN

Antwerpen Averechts heeft met deze erfgoedprojecten een grote groep mensen bereikt en gesensibiliseerd. Naast klassieke cultuurtoeristische initiatieven zoals de monumentendag en de openstelling van erfgoed zijn andersoortige publieksactiviteiten met erfgoed veeleer schaars.

Een ruimere aandacht van een breed publiek voor monumenten, bereik je onder meer door deze gebouwen een stem te geven. Het is een proces dat langzaam op gang komt. Bij velen leek het wel of de appreciatie even moest rijpen. Maar dat stukje fierheid heeft de hernieuwde aandacht voor de gebouwen aan de gewone wijkbewoner en stedeling kunnen meegeven.

Voor het beleid, in het bijzonder voor stedelijke diensten zoals onderwijs en sport, was het project Stuivenberg een verrassing. Nooit waren zij vanuit het eigen beleidsterrein stil blijven staan bij de waarde en betekenis van deze gebouwen. Voor vele beleidsmensen waren de verhalen, de beelden, de geschiedenissen een aanleiding om na te denken over de toekomst van deze gebouwen. Bovendien kwam er ook veel meer openheid bij deze diensten. Zo konden we vrijuit snuffelen in de archieven van het stedelijk onderwijs, een openheid die een tiental jaar geleden ondenkbaar was.

In het geval van het zwembad heeft de stedelijke en Vlaamse overheid een duidelijk signaal gekregen en de eerste aanzet gegeven om het gebouw te herwaarderen. De beschermingsprocedure was snel rond. Het aanstellen van een onafhankelijk architectenbureau voor de restauratie liet evenmin lang op zich wachten.

Een stadsbestuur beschikt niet altijd over de middelen om extra zorg te dragen voor niet beschermd en toch waardevol erfgoed. Het registreren van gebouwen in de inventaris 'Bouwen door de Eeuwen heen' is geen garantie voor een goede behandeling ervan. Idealiter zou een eigenaar, mits enige richtlijnen, de verantwoordelijkheid voor zijn patrimonium moeten dragen. Een grondige inventarisatie dringt zich op.

Toch zal er eveneens gestreefd moeten worden naar een bescherming van dit erfgoed als geheel. In het geval van de scholen krijgt een bescherming pas volledig betekenis wanneer ze in hun samenhang worden bekeken, wanneer het individuele gebouw overstegen wordt en de collectiviteit van dit patrimonium in beeld komt. Dat is immers ook de beleving van de bezoeker die doorheen de wijk wandelt.

Katherine Ennekens is binnenhuisarchitect en projectcoördinator bij Antwerpen Averechts.



Masterly locks à l'Anglaise

Usually, when a historic building is being restored, very little notice is taken of locks for doors and closets. They are most often replaced to secure the building's safety. Valuable historic locks therefore often end up as waste when it does not look attractive or else in an antique shop when it proves saleable.

The Ghent hotel d'Hane Steenhuyse is a protected monument, originally dating from the 17th century but with a rich subsequent building history. During its restoration, the complete original door furniture has been preserved and the locks have all been restored.

This was not an easy task but the result is all the more remarkable: the historic material has been preserved and is once again functional and just as burglarproof as before.

The locks which have been restored were made by two locksmiths working in Ghent: Jo De Blauwe (accounts June 1773-November 1774) and Pierre Guersouille (° Ath) (accounts January 1771 - December 1779).

The master smith Luc De Mot from Erembodegem restored all locks and keys. Most of the locks' defects were caused by the improper use of keys. With the keys and the marks in the locks, the original distribution of keys could be reconstructed. The newly made keys have been cast following the original models in modular iron, a kind of iron which allows a final processing of the cast elements. Repairing and restoring historic door furniture is very feasible. Even when it concerns the work of less renowned locksmiths, the conservation and restoration is still worth the while. Only when there will be sufficient demand for skilled restorers of door furniture, will new candidate restorers present themselves.

The valley of the Nete in Balen

South of the village centre in Balen runs the valley of the "Grote Nete", stretching from the Beverlo canal in the east, which is also the border with the Limburg province, to the hamlet of Hulsen near Meerhout to the west.

The presence of different tributaries and their confluence with the Grote Nete, makes the valley in Balen a rather wide alluvium.

The Nete valley in Scheps is inextricably connected with the history of Balen. Until the 17th century the presbytery in Scheps was situated on the location of the 'Hof van Scheps' (the Scheps Court),

SUMMARY

a Frankish court at the confluence of the Hoofdgracht (the main Canal) and the Grote Nete.

In 1976 Olmen merged with Balen; until then it had been a thinly populated, agricultural commune with no major industrial sites. Since a number of mixed farms were located along the Nete valley, the importance of cattle was more than average for the Kempen. Northeast of this area lies the national domain "De Most", managed by "Bos en Groen". From the 16th century on, peat was cut on this former marshland, making it 1 to 1,5 meters lower than where the Grote Nete flows. Nowadays, stretches of woodland alternate with meadows.

In between De Most and the Grote Nete lies "De Vennen", a *coulisse* landscape.

The most interesting part of the Nete valley in Balen lies between the hamlet Scheps and the borough of Olmen, an open area of nearly 500 hectares. The parcel structure south of Scheps and Hoolst, still clearly refers to the 18th century. The homogenous and varied landscape is extremely valuable both for natural history as well as for purely aesthetic reasons. Over 100 hectares of natural reserve is owned by the Nature Administration; the main concern is to keep it from drying out, mainly caused by a provincial water collection.

Between the Canal Dessel-Kwaadmechelen and the Straalmolen (a mill) lies the Griesbroek, a nature reserve owned by De Wielewaal association.

Finally, the necessity of an integrated management of this area is pleaded, by means of a few specific examples.

Monument care and urban development in the Antwerp Stuivenberg district - The theme of public buildings

In the urban monument care, most of the attention is focused on the historic town centre. The main part of our heritage can be found in these historic centres. Still there are quite a few other, more peripheral districts where a lot of valuable heritage can be found, but which does not always get the attention it deserves. How does monument care deal with districts with a limited number of listed monuments, which are not located in busy centres and on top of that are often socially neglected?

With the support of the King Baudoin Foundation and the Antwerp Social Impulse Fund, the association 'Antwerpen Averechts' (Antwerp inside out) has been working for four years in a rather original way on the revaluation of the heritage in the Stuivenberg area.

The Antwerp Stuivenberg district is part of the 19th century belt around Antwerp. It has always been a rather common area which, after the demolition of the Spanish ramparts (1865), became very popular with the working class. The development of the area has been quite chaotic, following the pattern of the small allotments. Later on, the neighbourhood attracted a large number of immigrant workers.

Nowadays, one could say that Stuivenberg has a bad reputation, a neighbourhood with a social as well as an economic disadvantage. The poor environmental planning and the social disadvantage is compensated for by one redeeming feature, and that is the public buildings, built by the Antwerp town council. From 1860 until

WW II they have built an impressive heritage of social facilities. The town council was of the opinion that there was a need for facilities which provided for the material needs of the locals. Some kind of moral uplifting for the people was also one of its goals. There is one striking common feature : the monumentality of all these town facilities. It mainly concerns the following buildings: more or less 10 schools dating from the late 19th century with a very clear architectural programme : light, air and space.

The primary school by the architect Renaat Braem (1962) also fits in this scheme. The Stuienberg hospital (1884) by the architect F. Baeckelmans; the fire station at the Viséstreet (1912) by arch. E. Van Averbek; the municipal swimming pool (1933) by engineer J. Algoet and some thousand social housings, among others by the architect A. Francken.

The Stuienberg project and public activities

The revaluation of the area has now become an important issue for the town council. There are once again investments – often with European funding or by the Social Impulse Fund – in the construction of houses, the design of public property, projects for welfare and employment.

The valuable heritage of social facilities has not been taken care of properly in this area for a number of years. The owners – the town of Antwerp, the OCMW (*public centre for social welfare*) and the social housing companies – still have very little eye for a thorough approach which should have prevented wear or for any improvements.

The Stuienberg project from *Antwerpen Averechts* started in 1996. The starting point was very clear: draw attention to the revaluation of the heritage of public buildings, not only by the authorities but also by the people living in the neighbourhood. The attention of these two groups of people was drawn to both the function and the quality of these buildings, not only historically and architecturally, but also for their social value. This heritage has always had a major social function but has also determined the image. The goal of this project was to make clear that the actual development of the area could, just like in the past, improve the functioning of the neighbourhood and its image.

There was a close co-operation with the city-dwellers and people using these facilities. The registration of these testimonies gave the buildings back their story. Each place – the swimming pool, a school, a block of social housing – regained its place in the communal memory of all people in this town and neighbourhood. The projects were presented in exhibitions, guided tours as well as a documentary.

Antwerpen Averechts has reached and sensitized a large number of people. It is of course a process which takes time, for a number of them it seems like the appreciation still needs to mature.

The renewed attention for these buildings has restored a sense of pride with the ordinary citizen and local residents.

For the authorities, the history, the images and stories were the perfect opportunity to reflect on the future of these buildings.

In the case of the swimming pool, the urban and Flemish administration have understood this clear signal and have listed the building as a protected monument.

The town council does not always dispose of the necessary means for the extra care for buildings which are not protected, but valuable all the same. Registering buildings in the inventory '*Bouwen door de Eeuwen Heen*' (building through the ages) is not a guarantee for proper care. Ideally, the owner, provided with some guidelines, should take up responsibility for his heritage.

A thorough inventory proves necessary.

Nevertheless, the protection of this heritage still is necessary. In the case of the schools, the protection would only make sense when considered in the complete context, when it transcends the individual building and the collectivity of this heritage is brought into the limelight. This is after all the perception of someone visiting the neighbourhood.

Antwerpen Averechts is in the first place an association which organizes city tours. It focuses on the diversity of less known parts of town rather than on the touristic centre. The stress is on how to experience the town. The starting point is the 'vision' with head, heart and hands'. Besides the organization of tours, Antwerpen Averechts also develops projects.

